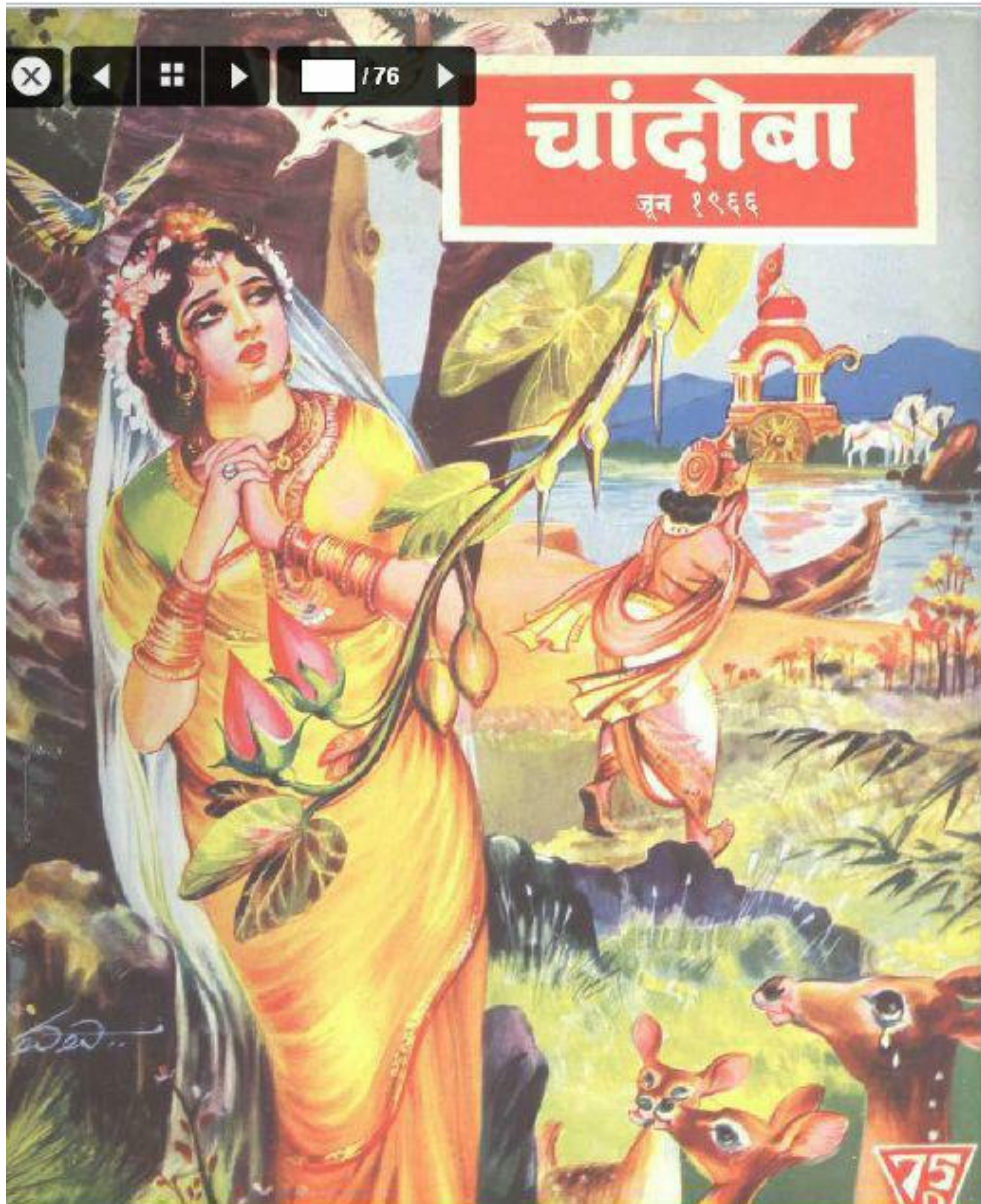

/76
चांदोबा
जून १९६६
75

भारताचा इतिहास

अफजलखानाच्या वधानंतर शिवाजीची दृष्टि दक्षिणेकडे-कोंकण व कोल्हापूरकडे वळली. परंतु जुलाई १६६० मध्यें सिद्दी जोहर नांवाच्या विजापूरच्या सरदारानें शिवाजीच्या कोल्हापूर नजीकच्या पन्हाळा किल्ल्याला वेढा दिला.

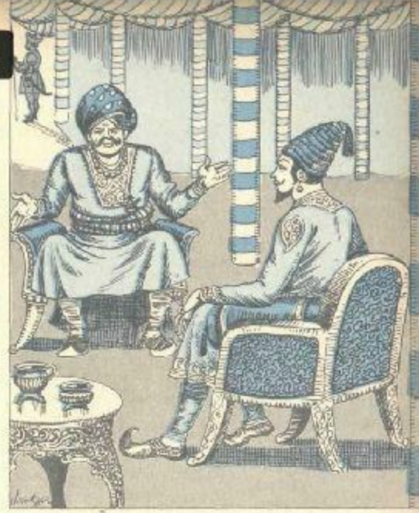
शिवाजीला तो किल्ला सोडून धावा लागला. त्याच वेळीं शिवाजीवर आणखी एक संकट आलें. दख्खनचा नवा सुबेदार शाहिस्तेखान यानें पुण्यावर स्वारी केली आणि चाकणचा किल्ला काबीज केला.

या नव्या संकटाला तोंड देण्यासाठीं शिवाजीनें विजापूर दरबारशीं संधी करून घेतली. या कामीं शिवाजीला त्याचे वडील शाहजी राजे यांची मदत मिळाली. मोगल सैन्याशीं सतत दोन वर्षे शिवाजीला युद्ध करावें लागलें. १५ एप्रिल १६६३ रोजीं शिवाजी आपल्या निवडक शूर मित्रांसह गुप्तपणें शाहितेखानाच्या खास महालांत, तो झोंपला होता त्या खोलींत शिरला. जखमी शाहिस्तेखान होऊन पळून गेला. त्याच्या हाताचीं बोटें कापलीं गेलीं. पण त्या चकमकींत त्याचा मुलगा, एक सरदार, चाळीस नोकर आणि अंतःपुरांतल्या सहा स्त्रिया एकूण सुमारें पन्नास जण ठार झाले. तेथून शिवाजी सुखरूप सिंहगड किल्ल्यांत जाऊन पोंचला.

शिवाजीच्या या अनपेक्षित हल्ल्यामुळें मोंगल सरदारांना त्याचा वचक बसला. शिवाजीनें त्यानंतर असेंच एक साहसाचें कार्य केलें. १६६४च्या १६ ते २० जानेवारीच्या दर्म्यान शिवाजीनें सुरत नगर लुटलें. त्यावेळीं पश्चिम किनाऱ्यावर त्याच्या तोडीचें दुसरें बंदर नव्हतें.

शिवाजीच्या या पराक्रमामुळें मोंगलांचा धाक कमी झाला. म्हणून १६६५ मध्यें औरंगजेबानें अंबरचा राजा जयसिंह व दिलेरखान या दोघां सेनापतींना बरोबर एक मोठें सैन्य देऊन दकनच्या मोहिमेवर पाठविलें.

जयसिंह हा हुशार मुत्सद्दी व युद्धकलेंत प्रवीण होता. त्यानें पुरंदरच्या किल्ल्याला वेढा दिला. मोंगलांनीं शिवाजीची राजधानी रायगडचा किल्ला त्याला पण वेढा दिला. मोंगलांशीं युद्ध केल्यास फायदा कमी व नुकसान जास्त आहे हें ओळखून शिवाजीनें संधीची बोलणीं सुरू केली व पुरंदर येथें २२ जून १९६५ या रोजीं संधी करून घेतली. या संधीप्रमाणें शिवाजीनें फक्त १२ किल्ले स्वतःकडे ठेवून आपले २३ किल्ले मोंगलांच्या स्वाधीन केले. ५००० घोडेस्वारांनिशीं मोंगलांना मदत देण्याचें पण त्यानें कबूल केलें. पुढें जयसिंहानें विजापुरावर स्वारी केली तेव्हां शिवाजीनें मोंगलसैन्याच्या बाजूनें त्या युद्धांत भाग घेतला. जयसिंहानें शिवाजीला मोंगलांशीं सख्य केलास फायदा होईल हें सांगून बादशाहाच्या भेटीसाठीं जाण्यास त्याचें मन वळवून घेतलें. त्याप्रमाणें

शिवाजी आपला मोठा मुलगा संभाजी याच्या-सह ७ मे १६६६ या रोजीं आग्र्यास गेला.

परंतु मोंगल दरबारांत शिवाजीचा अपमान झाला. औरंगजेबानें त्याला आपला पंचहजारी सरदार म्हणून त्यांच्या रांगेंत बसायला सांगितलें. अर्थातच शिवाजीला तो अपमान सहन झाला नाहीं. त्यानें भर दरबारांत बादशाहाची निंदा केली. म्हणून बादशाहानें त्याला कैद करविलें. दुसरा कोणी असता तर हताश होऊन स्वस्थ बसला असता. पण शिवाजीनें आपली सुटका करून घेण्यासाठीं एक युक्ति योजली. प्रथम

त्यानें आजारी पडल्याचें सोंग केलें व पुढें तब्येत सुधारत असल्याचें सांगून मोठमोठे करंडे भरून ब्राह्मणांना व सरदारांना मिठाई वांटण्याचें काम सुरू केलें. पुढें कांहीं दिवसांनीं पाहारेकरी करंडे तपासून पाहणें अनावश्यक समजू लागले. संधी साधून एकदां शिवाजी व त्याचा मुलगा संभाजी दोन मोठमोठ्या करंड्यांत बसून पाहारेकऱ्यांच्या हातावर तुरी देऊन पळून गेले. मुलाला एका ब्राह्मणाच्या घरीं ठेवून शिवाजी स्वतः बैराग्याचा वेष करून प्रयाग, काशी, गया वगैरे तीर्थक्षेत्रांची यात्रा करीत तेलंगाण्याच्या प्रदेशांतून फिरत ३० नोव्हेंबर १६६६ या रोजीं सुखरूप स्वदेशीं येऊन पोंचला.

त्यानंतर तीन वर्षें पावेतों शिवाजी मोगलांच्या वाटेस गेला नाहीं. मध्यंतरी औरंगजेबानें शिवाजीला 'राजा' ही पदवी बहाल करून वराडची जहागीर दिली. १६७० मध्यें शिवाजी व मोंगल यांच्यामध्यें पुन्हां वितुष्ट आलें. शिवाजीनें मोंगलांना दिलेले सर्व किल्ले सर केले आणि १६७० मध्यें पुन्हां सुरत शहर लुटलें.

१६ जून १६७४ या रोजीं शिवाजीनें छत्रपति ही उपाधि धारण करून रायगड येथें विधिवत राज्याभिषेक करून घेतला. गोंवळकोंड्याच्या सुलतानाशीं सख्य करून एका वर्षाच्या आंत जिंजी, वेल्लूर व आसपासचा प्रदेश जिंकला (१६७७). शिवाजीच्या कीर्तीबरोबर त्याचा राज्य-विस्तारपण वाढत गेला. त्याच्या राज्यांत १०० किल्ले होते.

वयाच्या ५३ व्या वर्षी कीर्तीच्या उच्च शिखरावर पोंचला असतां १४ एप्रिल १६८० या रोजीं तो मरण पावला.

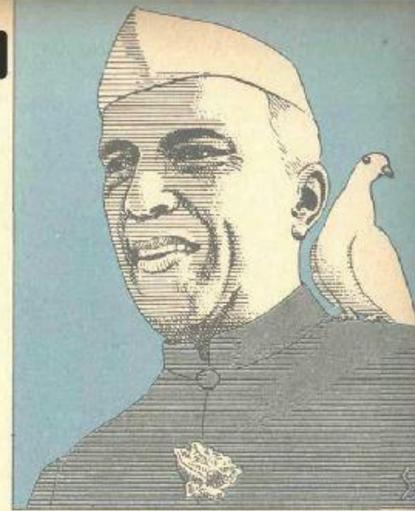
नेहरू चरित्र

[२२]

लोकांची दृष्टि स्वराज्य पार्टीकडे व प्रांतीय कौंसिलांकडे अधिकाधिक वळूं लागली. केंद्रीय कौंसिलांत निवडून आलेले लोक प्रतिनिधि पुढें काय करणार हें कोणास माहीत नव्हतें. त्यांनीं बजेट पास होऊं दिलें नाहीं. पण व्हाइसराय बहादुरांची सही झाल्यावर तें कायद्याच्या सदरांत आलें.

अशाच तऱ्हेनें जीं बिलें प्रांतीय कौंसिलांत पास झाली नाहींत तीं गव्हर्न-राच्या सहीनें पास करून घेण्यांत आलीं. म्हणून स्वराज्य पार्टीचा जोर संपुष्टांत आल्यासारखा झाला. आतां जें कांहीं करावयाचें तें कौंसिलांबाहेरच करण्याशिवाय गत्यंतर उरलें नव्हतें.

१९२४ मध्यें अहमदाबाद येथें कांग्रेस महासभेची बैठक झाली. या बैठकींत गांधीजी व स्वराज्य पार्टी यांच्यामधील मतभेद वाढले. मोतीलाल नेहरू व चित्तरंजन दास यांच्यासह इतर लोक सभा त्याग करून निघून गेले. गांधीजींना आणखी एक गोष्ट कळल्या-

शिवाय राहाली नाहीं. कांग्रेसच्या कित्येक सभासदांचा अहिंसेवर पूर्ण विश्वास नव्हता. म्हणून शेवटीं गांधीजींनी सर्वांचा निरोप घेऊन राजकीय कार्यातून आपलें अंग काढून घेतलें. तेव्हां गांधीयुग संपलें, मोतीलाल व दास दोघांनीं गांधीजींना राजकीय क्षेत्रांतून बाहेर काढलें असें कित्येकांच्या तोंडीं ऐकूं येऊं लागलें. परंतु या सर्व गोष्टींत तथ्य नव्हतें. कारण गांधीजींवर सर्व सामान्य प्रजेचें प्रेम कमी झालेलें नव्हतें, उलट तें वाढतच गेलें. या उलट स्वराज्य पार्टीच्या अनुयायांचा उत्साह थंड पडूं लागला होता. सुरवातीला

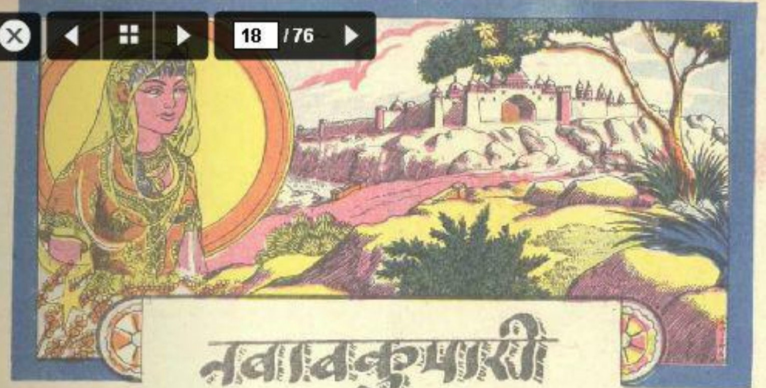
मुसलमान शेतकरी. पंजाब व सिंध प्रांतांत सावकारीचा धंदा हिंदू करतात व मुसलमान कर्जदार आहेत. अशा प्रांतांत हिंदूविरुद्ध मुसलमानांचीं मनें बिथरविणें सोपें होतें. दंगा केल्यानें मुसलमान श्रीमंत झाले असते असें मुळींच नाहीं. त्यामुळें राष्ट्रीय चळवळीस मात्र फार मोठा धक्का बसला.

राजकीय दृष्ट्या ही स्थिति जास्तच बिघडत गेली. पदव्यांसाठीं ओढाताण, निवडणुकीसाठीं मारामारी हें सर्व राष्ट्रीय चळवळीचाच भाग होत गेलें. कांग्रेसमध्यें अनेक मुसलमान होते. त्यांत पुष्कळ राष्ट्रवादीपण होते. त्यांनीं राष्ट्रीय मुसलमानांची एक नवीन संघटणा उभी केली. परंतु ते सर्व अत्यंत उच्च वर्गांतले किंवा मध्यम वर्गांतले लोक होते. सामान्य जनतेचें पाठबळ त्यांना नव्हतें. धार्मिक कडव्या वृत्तीच्या मुसलमानांसमोर त्यांचें तेज पडणें शक्य नव्हतें. तरी त्यांनीं सुरवातीला धार्मिक ऐक्य स्थापन करण्यासाठीं पुष्कळ यत्न केला.

गांधीजींनीं तीन आठवडेपर्यंत जेव्हां अनशनव्रत सुरू केलें तेव्हां कांग्रेसचे अध्यक्ष महंमद अली यांनीं १९२४मध्यें एक 'युनिटी कान्फरन्स' बोलाविली. ऐक्य स्थापनेसाठीं अनेक ठरावांवर विचार करण्यांत आला. पण त्यांपैकीं एक देखील स्वीकारला गेला नाहीं. कारण असले प्रश्न संमेलनें च सभा करून सोडवितां येण्यासारखे नव्हते.

हें संमेलन दिल्ली येथें चालूंच होतें, संपलें नव्हतें कीं अलाहाबाद येथें हिंदू व मुसलमानांमध्यें दंगा शुरू झाला. जवाहरलालजी दिल्लीहून अलाहाबाद येथें गेले. दंगा थांबला होता, पण जें विष शरिरांत भिनलें होतें तें अद्याप नाहींसें झालें नव्हतें.

नबाबकुमारी

[९]

बुडत असलेल्या नावेंतील लोकांना वांचविण्यासाठीं इतर नावांतील लोकांनीं नदींत भराभर उड्या टाकल्या. उस्मानखानानें पण बुडी मारली. एक मिनटानंतर तो पाण्याबाहेर आला तेव्हां पाण्याच्या आंतून तो कोणाला तरी ओढीत असल्याचा भास झाला. एक नाव त्याच्याजवळ आली, नावेंतून एक फेव्यासारखें कांहींतरी खालीं सोडण्यांत आलें तें त्यानें धरलें. नंतर हळूहळू त्याला वर ओढण्यांत आलें. त्याच्याबरोबर आयशा पण वर ओढली गेली. ती पूर्णपणें बेशुद्ध स्थितींतच होती. तिला शुद्धीवर यायला बराच वेळ लागला. काश्मीरी बेगमनें रात्रंदिवस तिची सेवा-शुश्रूषा केली. दारू पिऊन गुंग पडून राहणाऱ्या सुलेमानखानाला देखील आयशाला त्या स्थितींत पाहून फार वाईट वाटलें. तो दारूच्या पेल्याला शिवला देखील नाहीं व तिच्या सेवाशुश्रूषेला लागला.

आयशाची तब्येत हळूहळू सुधारूं लागली. अंथरुणांतून उठून ती थोडी थोडी हिंडूं फिरूं लागली. तिनें एकदां उस्मानला आपल्या खोलींत बोलाविलें. खोलींत तिच्या शिवाय दुसरें कोणी

नव्हतें. तिच्या पलंगा शिवाय बसायला दुसरी तिपाई किंवा खुर्ची देखील नव्हती. तिच्या सूचनेवरून उस्मान पलंगावरच एका बाजूला बसला.

आयशानें. त्याच्या परवानगीशिवाय परदेशीं निघून गेल्याबद्दल त्याची माफी मागितली.

"त्यांत तूं कांहीं फार मोठी चूक केली होतीस, असें मला कधींच वाटलें नाहीं. तूं परत आलेली पाहून पुन्हां माझ्या जिवांत जीव आला. माफी कसली मागते आहेस!" उस्मान म्हणाला.

"मी नव्हतें तेव्हां नशिबानेंच पाठ फिरवली आपल्याविरुद्ध असें नाहीं वाटलें का तुला?"

"होय, तुझ्याबरोबर खरोखरच आपण आपल्या भाग्याला पारखे झालों होतों."

"याला कांहीं उपाय नाहीं काय?"

"तुझ्या मनांत असेल तर उपायांला काय तोटा!"

"माझें सर्व सुख दुःख तुझ्या हातीं आहे हें मी सांगायला हवें का?"

"माहीत आहे म्हणून तर अजून पर्यंत जिवंत राहालों आहें. परंतु त्या स्थितींत तूं आम्हांला कां सोडून गेली होतीस?

"तूं हा प्रश्न विचारला नसतास तर बरें झालें असतें. युवराज जगतसिहांना तुरुंगांतून सोडविण्यासाठीं गेलें होतें. प्रथम पाटण्याला गेलें, नंतर आग्र्याला."

"मला त्यांतलें कांहीं कळलें नाहीं. तुझा तो प्रयत्न कदाचित माझ्या हितासाठींच होता." उस्मान म्हणाला.

"तो कसा काय?"

"जगतसिहाचा वध करण्याचा निश्चय मी आपल्या मनाशीं केला आहे. तो आजन्म तुरुंगांतच राहला असता तर माझी ती इच्छा पुरी होऊं शकली नसती. म्हणून तूं त्याला सुटका मिळवून देऊन मला मदतच केली आहेस. माझें हें बोलणें ऐकून तुला राग येत असेल नाहीं?"

"नाहीं. माझ्या मनांत एवढाच विचार येतो आहे कीं देवानें मला या जगांत जन्मच का दिला? माझ्यामुळें आपसांत भांडणें आणि मारामाऱ्या या शिवाय दुसरें कांहीं झालें असेल तर ना? तुझ्यासारखा एवढा मोठा कर्तबगार पुरुष माझ्यासाठीं आपल्या सर्वस्वावर पाणी सोडायला तयार झाला याबद्दल मला वाईट वाटत आहे."

"अशा तऱ्हेनें आत्मबलिदान करण्यांत किती आनंद वाटतो! तूं माझ्याजवळ राहालीस कीं तेवढ्यानें माझ्या मनाचें समाधान होईल."

"माझ्यामुळें तुला इतके कष्ट सहन करावे लागत आहेत तरी मला वांचविण्यासाठीं तुझा यत्न चालूच आहे."

"जगतसिंहाला सोडविण्यासाठीं तूं कोणास ठाऊक कोठें कोठें निघून गेलीस? तुझ्या जिवाचें कांहीं बरें वाईट झालें असतें तर मी तर वेडाच झालों असतों."

"उस्मान मी हात जोडून विनंति करतें, तूं माझा नाद सोड आणि आपलें चित्त

कोणत्या तरी चांगल्या व्यवसायांत लाव. तूं वीर आहेस, योद्धा आहेस, साहसी आहेस. आपल्या शौर्याच्या जोरावर साम्राज्य स्थापन कर."

उस्मानला तिचें मन वळविणें अशक्य होतें. परन्तु बरोबर राहून त्याच्या कष्ट सुखांत भागीदार होण्यास ती तयार होती. तसें ती त्याला म्हणाली देखील. तें ऐकून उस्मान म्हणाला—"तूं एवढें केलेंस तरी मी स्वतःचें राज्य परत मिळविण्याचा यत्न करीन."

जगतसिंहाला सुटका मिळाली. मानसिंहांची मानमर्यादापण राखली गेली. जगतसिंह युवराजाला शोभतील अशी वस्त्रें धारण करून दरबारांत गेला. त्यानें वडिलांना नमस्कार करून त्यांची माफी मागितली.

"बाळ! अकबर बादशहांनीं तुला माफ केलें आहे." मानसिंह म्हणाला.

जगतसिंहाला सुटका मिळाली एवढेंच नव्हें तर त्याला बंगाल, बिहार व ओडिसा प्रांताचा सुबेदार नेमण्यांत आलें. बादशहानें मानसिंहाना बोलावून घेतलें. जगतसिंहाला काम काय देण्याचें ठरलें हें कोणालाहि माहीत नव्हतें. वडिलांच्या आज्ञेनें तो सिंहासनावर बसला. दरबाऱ्यांनीं नवीन सुबेदाराचें खुल्या दिलानें अभिनंदन केलें.

सभा संपल्यावर पितापुत्र घरीं गेले. तेथें उर्मिला देवीच्या महालांत जगतसिंह व तिलोत्तमा यांची भेट झाली. विमलानें तिला उर्मिला देवीकडे कसें आणून ठेवलें व नंतर जें कांहीं घडलें तें तिनें थोडक्यांत सांगितलें.

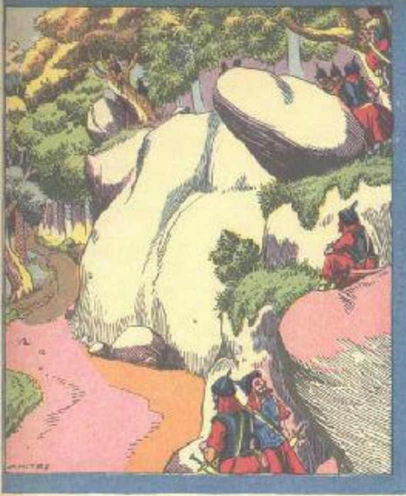
मानसिंह पाटण्याहून आग्र्याला आला तेव्हां त्यानें आपला धाकटा भाऊ महासिंह याला मागें रहावयास सांगितलें. तिलोत्तमेच्या घरची सर्व मंडळी, विमला, अस्मानी, लक्ष्मणी, दिग्गज वगैरे आणि इतर दास दासी पाटण्याला येऊन राहूं लागली.

जगतसिंहाचा कारभार कांहीं काळ निर्विघ्न चालू होता. जगतसिंह तिलोत्तमा यांचा संसार सुखाचा झाला. पण कांहीं काळ लोटल्यावर रामचंद्रदेव यांच्याकडून उस्मानखानानें पुन्हां स्वारी करण्याची तयारी सुरू केली असल्याचें कळलें. ओरिसा प्रांतांत पुन्हां बंडाळी सुरू होण्याची चिन्हें दिसूं लागलीं. एवढेंच नव्हें तर उस्मान खानानें पुरीवर स्वारी केली असल्याचें कळलें. रामचंद्रदेव आणखी एका किल्ल्यांत स्वरक्षणासाठीं राहूं लागला होता. त्या किल्ल्यावर देखील पठाण स्वारी करणार यांत शंका नव्हती.

म्हणून महासिंहानें पठाणांची नांगी मोडण्याचें ठरवून मोठें सैन्य घेऊन ओरिसा प्रांताकडे कूच केलें. भद्रकजवळ दोन्हीं सैन्यांचें युद्ध झालें. उस्माननें या खेपेस शौर्य दाखविलें व मोगल सैन्याला माघार घ्यावी लागली.

त्यानंतर सर्व ओरिसा प्रांत पुन्हां पठाणांच्या हातीं आला. आयशाकडून प्रोत्साहन मिळाल्यानंतर उस्मानखानानें बंगाल प्रांतावर देखील स्वारी केली. एकट्या महासिंहाला कदाचित यश मिळणार नाहीं असें समजून जगतसिंहदेखील युद्धाला निघाला.

पठाणांनीं मंजिनीपुर, कौन्हान हीं ठाणीं जिकली होतीं. आणखी कांहीं प्रदेश पण त्यांनीं जिंकले होते. प्रत्येक युद्धांत उस्मानखानालाच यश मिळत चाललें. त्याच्या शत्रूंनीं देखील त्याच्या शौर्याची व पराक्रमाची स्तुति केली. लोकांना वाटूं लागलें की ओरिसा प्रांताप्रमाणेंच आतां बंगालपण पाठणांच्या अमलाखालीं येणार.

अयाशाच्या आनंदाला पारावार नव्हता. स्वतः तलवार हातीं घेऊन ती युद्ध करीत नव्हती. परंतु इतर सर्व कामें ती करीत होती. ती पाठीशीं असल्याकारणानें उस्मानखानाला युद्धांत उत्साह वाटत होता. समोरासमोरच्या युद्धांत जगतसिंहाला जिंकणें अशक्य आहे हें ओळखून उस्मानखाननें कपट उपाय करून त्याला ठार करण्याचा बेत केला.

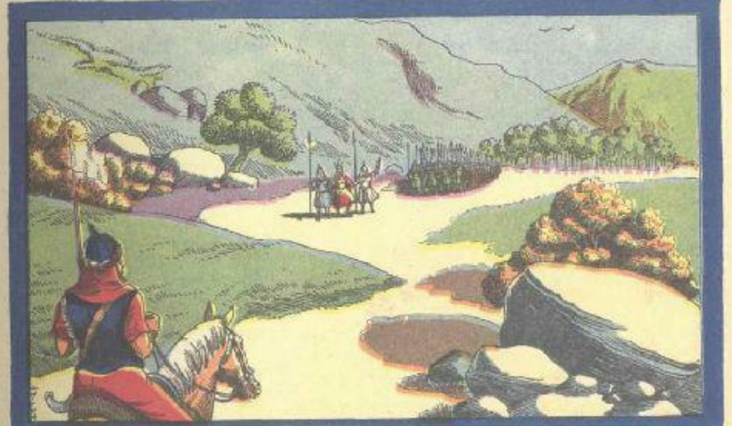
वर्धमान शहर काबीज झालें तर सर्व बंगाल हातांत आल्यासारखें होतें. मंथारणचा किल्ला जिंकला व तेथें छावणी स्थापण करतां आली तर वर्धमान जिंकणें कठीण नाहीं. असा विचार करून उस्मानखानानें थोडें सैन्य मंथारणचा किल्ला सर करण्यासाठीं पाठविलें.

त्या वेळीं जगतसिंह वर्धमान येथें होता व ती गोष्ट उस्मानखानाला माहीत होती. उस्मानखानानें आपल्या सैनिकांना बजावून सांगितलें होतें कीं जगतसिंह आपल्या सासुरवाडच्या लोकांना भेटायला मंथारणच्या किल्ल्यांत कदाचित येईल. तेव्हां त्याला जिवंत कैद करावें.

उस्मानखानाच्या सैन्याची एक तुकडी मंथारणच्या किल्ल्याच्या पायथ्याशीं दबा धरून बसून राहिली. परंतु जगतसिंह त्या बाजूला फिरकला नाहीं. तो एक लहानसें सैन्य घेऊन ओरिसाकडे निघाला. उस्माननें त्याचा वध करण्याचा पक्का निश्चय मनाशीं केला असल्या कारणानें तो स्वतः कांहीं सैनिकांना घेऊन त्याची वाट पहात होता.

परंतु जगतसिंहाला उस्मान दबा धरून कोठें बसला आहे हें वेळींच कळलें. तो आपल्या सैन्यासह सुवर्णरेखा नदीच्या काठीं एका जागीं होता. म्हणून जगतसिंह आपल्या सैन्यासह तिकडे जाण्यास निघाला. जगतसिंह येत असलेला पाहून, उसमाननें आपली युद्ध करण्याची इच्छा नाहीं हें दाखविण्यासाठीं एका सैनिकाला एक श्वेतध्वज देऊन त्याच्याकडे पाठविलें. वास्तविक त्याला आपला पराभव होईल ही भीति वाटत होती. तो सैनिक जगतसिंहाला म्हणाला—"आपल्या व आमच्या सैन्यांचें युद्ध झालें तर त्यांत हित कोणाचेंच नाहीं म्हणून आमच्या नबाबसाहेबांनीं सूचना केली आहे कीं आपले त्यांच्याशीं द्वंद्वयुद्ध व्हावें. जगतसिंहानें त्या गोष्टीस आपली संमति दर्शविली. त्याप्रमाणें उस्मानखान सशस्त्र होऊन द्वंद्वयुद्धाला आला.

दोघांचें भयंकर द्वंद्वयुद्ध झालें. दोन्हीकडचे सैनिक तें दुरून पहात होते. दोघे जखमी झाले होते. परंतु एकदां उस्मान-

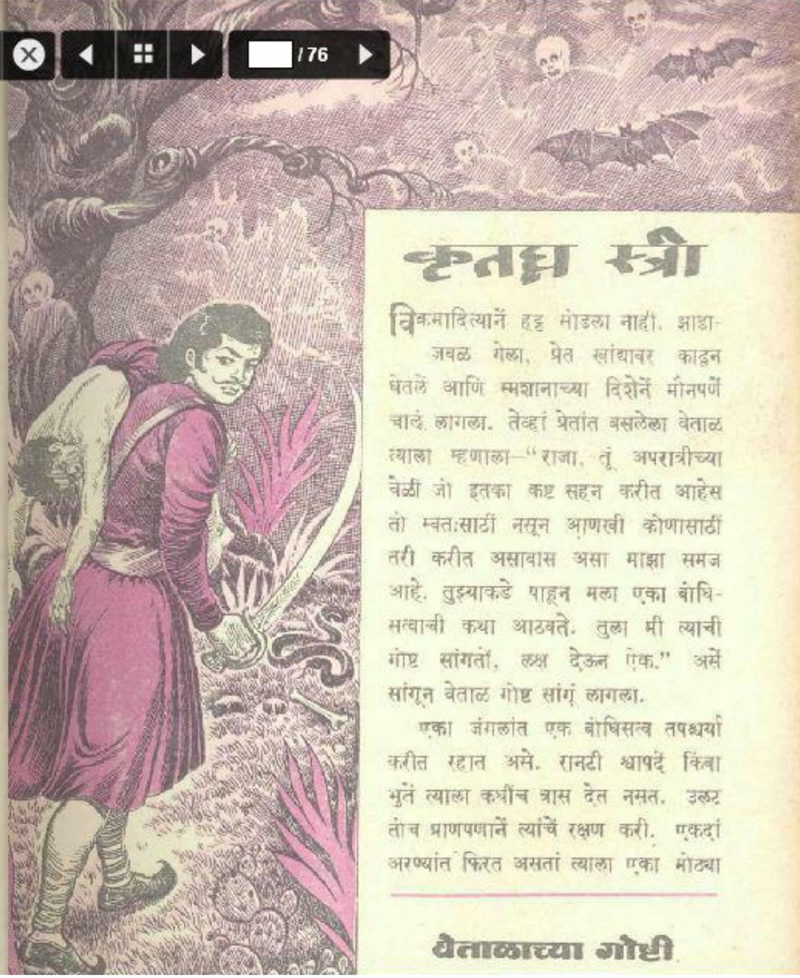

खानाचा भाला जगतसिंहाच्या हातीं आला. त्यानें उस्मानच्या डोक्याचा नेम धरून भाला फेंकला. तो लागल्यामुळें उस्मानला चक्कर आली. डोळ्यासमोर अंधेरी आली. तो निश्चेष्ट उभा रहाला. त्या वेळीं जगतसिंहानें उस्मानखानाच्या छातींत दुसरा भाला मारला. तो भाला लागला असता तर उस्मान तत्काळ मरण पावला असता. परंतु तेवढ्यांत आयशा मध्यें येऊन उभी राहाली. तिला तो लागला. सर्व मोठ्यानें ओरडले. त्यामुळें उस्मानखानाला शुद्ध आली. तो भाला आयशाच्या पाठींत शिरला होता. तें पाहून जगतसिंहानें कांपऱ्या हातानें आपले. हात वर केले. उस्मानखानानें वार केला नाहीं. कारण दोघांचें द्वंद्वयुद्ध थांबविण्यासाठींच ती मध्यें पडली होती. जगतसिंहानें आपलीं शस्त्रें फेंकून दिल्यानंतर त्याच्यावर शस्त्र उगरण्यासारखें घृणित कार्य करण्यास त्याचें मन तयार झालें नाहीं.

आयशाचा इलाज करण्यासाठीं वैद्य व हकीम आले, पण त्यांचे सर्व प्रयत्न फुकट गेले. आयशानें उस्मान व जगतसिंह यांचा निरोप घेऊन डोळे मिटले. जगतसिंह खालीं मान करून टिपें गळीत होता. उस्मानच्या डोळ्यांतूच पाण्याचा एक थेंब देखील आला नाहीं की तोंडांतून एक शब्द निघाला नाहीं. त्याचा उत्साह, साहस व भवितव्य आयशाबरोबर निवून गेलें. आयशाचें प्रेम जगतसिंहावर होतें. पण तिची कर्तव्य बुद्धि तिला उस्मानच्या बाजूला ओढीत होती. आत्म बलिदान करून तिनें उभयतांना वांचविलें. ओरिसा प्रांत मोगलांनीं पुन्हां काबीज केला. पठाणांचे भारतांतील साम्राज्यपण नष्ट झालें.

[संपूर्ण]

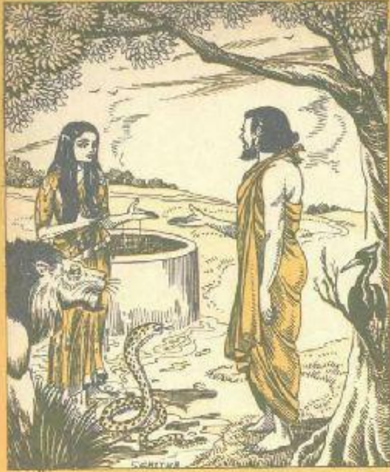

कृतघ्न स्त्री

विक्रमादित्यानें हट्ट सोडला नाहीं. झाडाजवळ गेला, प्रेत खांद्यावर काढून घेतले आणि स्मशानाच्या दिशेनें मौनपणें चालूं लागला. तेव्हां प्रेतांत बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला—"राजा, तूं अपरात्रीच्या वेळीं जो इतका कष्ट सहन करीत आहेस तो स्वतःसाठीं नसून आणखी कोणासाठीं तरी करीत असावास असा माझा समज आहे. तुझ्याकडे पाहून मला एका बोधिसत्वाची कथा आठवते. तुला मी त्याची गोष्ट सांगतों, लक्ष देऊन ऐक." असें सांगून वेताळ गोष्ट सांगूं लागला.

एका जंगलांत एक बोधिसत्व तपश्चर्या करीत रहात असे. रानटी श्वापदें किंवा भुतें त्याला कधींच त्रास देत नसत. उलट तोच प्राणपणानें त्यांचें रक्षण करी. एकदां अरण्यांत फिरत असतां त्याला एका मोठ्या

वेताळाच्या गोष्टी

विहिरींतून एका स्त्रीचें रडणें ऐकूं आलें. विहिरींत डोकावून पाहिलें, तेव्हां त्याला विहिरींत ती स्त्री एक सिंह, एक सांप व एक सुवर्णपक्षी दिसला. बोधिसत्वाला ती म्हणाली—"आम्ही चौघं प्राणी ह्या विहिरींत पडलों आहों, आम्हांला बाहेर काढून आमचें रक्षण कर."

"आकाशांत उडणारा पक्षी विहिरींत कसा पडला हें नाहीं कळलें मला!" बोधिसत्वानें विचारलें.

ती म्हणाली—"शिकाऱ्यानें टाकलेल्या जाळ्यांत पाय अडकले आहेत त्याचे."

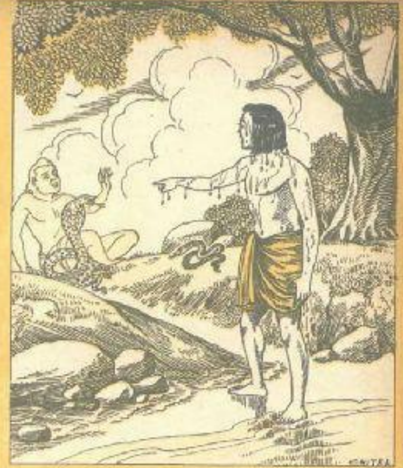
बोधिसत्वानें गवताची दोरी वळून विहिरींत सोडली व चारहि जणांना बाहेर काढलें. त्या सर्वांना मनुष्यांच्या भाषेंत बोलतांना पाहून बोधिसत्वाला आश्चर्य वाटलें. त्यानें त्यांना विचारलें—"कोण तुम्ही! येथें कसे आलांत? तुमची जन्मकहाणी सांगा."

सिंहानें आपली जन्मकथा या शब्दांत सांगितली—"हिमालय पर्वतांत वैदूर्यशृंग नांवाचें एक नगर आहे. तेथल्या पद्मवेग नांवाच्या एका विद्याधराला वज्रवेग नांवाचा एक मुलगा होता. तो भयंकर गर्विष्ठ होता. अर्थातच त्याचें सर्वांशीं वैर वाढलें. तें पाहून त्याच्या बापाला राग आला व त्यानें त्याला शाप देऊन सिंह करून टाकलें आणि म्हणाला—"तुझ्यावर कोणी उपकार केला व तूं त्या उपकाराची फेड प्रत्युपकार करून केलीस तर तुला शापमुक्ति मिळेल." असें सांगून सिंह पुढें म्हणाला—"महाराज! संकट समयीं माझी एकदां आठवण केलीत तरी पुरे." असें सांगून सिंह निघून गेला.

त्यानंतर पक्ष्यानें आपली जन्मकथा सांगितली. म्हणाला—"वज्रदंष्ट्र नांवाच्या विद्याधर राजाला पांच मुली झाल्यावर रजतदंष्ट्र नांवाचा एक मुलगा झाला. एकदां त्याची सर्वांत मोठी बहीण पिंजरक नांवाचें वाद्य वाजवीत बसली असतां तो खट्याळपणानें तें वाद्य उचलून घेऊन दूर पळून गेला. तिला राग आला व पक्षी होऊन जा असा तिनें शाप दिला व प्रत्युपकार केल्यास शापमुक्ति मिळेल असें पण सांगितलें. नंतर ती निघून गेली."

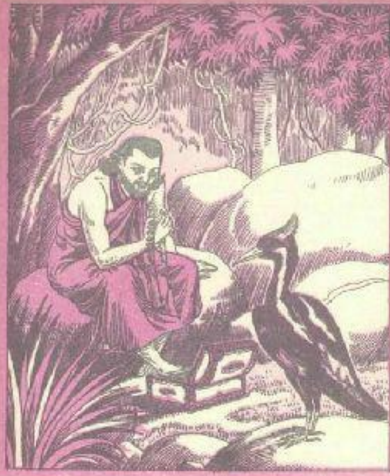
त्यानंतर सांपानें आपली जन्मकथा सांगितली. म्हणाला "कश्यप मुनीच्या आश्रमांत एक मुनिकुमार रहात असे. त्याचा एक मित्र होता. एकदां त्याचा मित्र एका तलावांत स्नान करीत असतां मुनिकुमारानें काठावर एक सांप येत असलेला पाहिला व त्याच्यावर मंत्र टाकून त्यानें त्याला धरलें. स्नान करीत असलेल्या मित्रानें काठावर येऊन एक भयंकर सांप पाहिला व बेशुद्ध होऊन पडला. शुद्धीवर आल्यावर त्यानें मुनिकुमाराला सांप होऊन जा असा शाप दिला आणि तूं प्रत्युपकार केलास तर तुला शापमुक्ति मिळेल असें सांगितलें."

शेवटीं त्या स्त्रीनें आपला जीवन वृत्तांत सांगितला. म्हणाली—"मी एका क्षत्रिय तरुणाची पत्नी आहें. माझ्या आचरणाचा माझ्या पतीला संशय आला. त्यांनीं मला

शिक्षा करण्याचें ठरविलें. ती गोष्ट मला दासी कडून कळली. म्हणून मी रात्रीं काळोख पडल्यावर घराबाहेर पळून जातांना विहिरींत येऊन पडल्यें." असें सांगून ती निघून गेली.

एका परस्त्रीशीं बोलल्यामुळें बोधिसत्वाला कंद, मुळें व फळें त्यादिवशीं मिळालीं नाहींत. त्याला भयंकर भूक लागली. त्यावेळीं त्याला सिंहाची आठवण झाली लगेच सिंहानें येऊन त्याला ताजें मांस आणून दिलें आणि प्रत्युपकार करून शापमुक्ति मिळविली आणि विद्याधर लोकांत निघून गेला.

मांस भक्षण केल्यामुळें बोधिसत्वाला पाप लागलें व त्याची तपश्चर्या भंग झाली. पुढें द्रव्यार्जन करून आपलें पुढील आयुष्य काढावें लागणार असें त्याला वाटलें. तेव्हां त्याला पक्ष्याची आठवण झाली. पक्ष्यानें बोधिसत्वावर आलेल्या संकटाची कल्पना होतांच कोठून तरी रत्नाभरणें भरलेली एक पेटी आणून दिली. प्रत्युपकार केल्याबद्दल शापमुक्ति मिळवून तो पण निघून गेला.

बोधिसत्वानें, ते दागिने विकून टाकावे असा विचार करून गोत्रवर्धन नांवाच्या गांवीं गेला. तेव्हां त्याला एका गल्लींत ती स्त्री दिसली. तिनें समोर येऊन त्याला नमस्कार केला व म्हणाली—"मी येथेंच राहातें. राणी सरकारांनीं मला एक सेवाकीण म्हणून ठेवून घेतलें आहे."

बोधिसत्वानें तिच्यावर विश्वास करून सुवर्ण पक्ष्यानें त्याला आणून दिलेल्या रत्नाभरणाची पेटी दाखविली आणि म्हणाली—"मी संकटांत पडलों असतां त्या सुवर्ण पक्ष्यानें माझ्या सहाय्यार्थ मला ही आणून दिली आहे." ती दुराचारिणी स्त्री परत पावलीं घरीं गेली व राणीला जाऊन बोधिसत्वाकडे रत्नाभरणांनीं भरलेली एक पेटी असल्याचें सांगितलें. तीं सर्व रत्नाभरणें खरोखरीं राणीचींच होतीं. म्हणून राणीनें बोधिसत्वाला कैद करविलें.

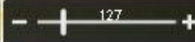
बोधिसत्वानें येऊन खरें तेंच सांगितलें. राणीनेंपण स्वतःच एका पक्ष्यानें रत्नाभरणाची पेटी उचलून नेल्याचें राजाला सांगितलें होतें. तरी राजानें बोधिसत्वाला कैदेंत टाकलें.

कैदेंत असतां बोधिसत्वाला सांपाची आठवण झाली. लगेच सांप प्रगट झाला. त्याला सर्व परिस्थिति कळली व म्हणाला—"ठीक आहे मी राजाच्या गळ्याला विळखा घालून बसतो व तूं येऊन सोड म्हणून सांग- पर्यंत सोडीत नाहीं. राजा तुला अर्धें राज्य द्यायला तयार होई पर्यंत तूं मला सोड म्हणून सांगूं नकोस." असें सांगून सांप सरळ राजाच्या खास महालांत गेला. राजा त्यावेळीं झोंपलेला होता. सांपानें जाऊन त्याच्या गळ्याला विळखा दिला. राजा ओरडला. लोक जमा झाले. राजाला सोडवायला जवळ कोणी येऊं लागला कीं सांप त्याच्या अंगावर फुत्कार सोडी.

राजा अशा प्राणसंकटांत पडला असतां म्हणाला—"मला या संकटांतून जो सोडवील त्याला मी आपलें अर्धें राज्य देईन." ती गोष्ट तुरुंगांत बोधिसत्वाला कळली. त्यानें राजाला कळविलें कीं राजानें परवानगी दिल्यास मी राजाला सोडवूं शकेन." तें ऐकून राजानें बोधिसत्वाला बोलावून आणण्यासाठीं शिपायांना पाठविलें. बोधिसत्व आल्यावर राजा त्याला म्हणाला—"तूं मला या संकटांतून सोडविलेंस तर मी तुला आपलें अर्धें राज्य देईन."

तेव्हां बोधिसत्वानें "राजाला सोड" अशी सांपाजवळ विनंति केली. लगेच सांपानें आपला विळखा काढून घेतला व

प्रत्युपकार केल्याबद्दल शापमुक्त होऊन आनंदानें निघून गेला.

राजानें वचन दिल्याप्रमाणें बोधिसत्वाला आपलें अर्धं राज्य दिलें.

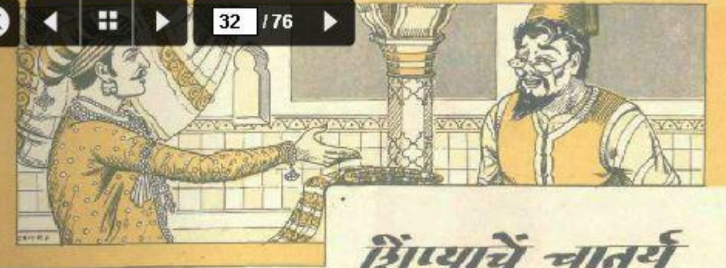
वेताळानें येथवर गोष्ट सांगून विचारलें—"राजा! मला एका गोष्टीची शंका वाटते. बोधिसत्वानें ज्या चार प्राण्यांवर उपकार केला त्यांतले तीन पशुकोटींतले होते. तरी त्यांनीं बोधिसत्वावर परोपकार केला. परंतु मनुष्याचा उत्तम जन्म मिळाला असून देखील त्या स्त्रीनें उपकाराची फेड अपकारानें केली. याचें कारण पशूची जात ही मानव जाती पेक्षां चांगली, असें समजावयाचें का? या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर माहीत असून तूं दिलें नाहींस तर त्याचा परिणाम तुला माहीतच आहे, तुझ्या डोक्याचीं शंभर छकलें होऊन तुझ्याच पायांवर लोळूं लागतील."

विक्रमार्क म्हणाला—"किती उच्च जन्म मिळाला असला तरी केलेल्या अपराधाबद्दलच त्यांना शाप मिळाला. त्या हीन पशु जातींत त्यांना कष्ट सहन करावा लागला. परंतु त्या स्त्रीला तिच्या दुराचरणाबद्दल मिळालेली शिक्षा तशी भोवली नाहीं. म्हणून तिचा दुष्ट स्वभाव बदलला नाहीं. या उलट प्रत्युपकार केल्याशिवाय शापमुक्ति नाहीं हें त्या तिघांना माहीत होतें. तसें त्या स्त्रीच्या मनावर कांहींच दडपण नव्हतें. ती सदाचारिणी असती तर उपकाराची फेड प्रत्युपकारानें करावयाची असते ही जाणीव तिला असती."

अशा तऱ्हेनें राजाचें मौन भंग होतांच वेताळ अदृश्य झाला व प्रेतासह झाडाला जाऊन लोंबकळूं लागला.

(कल्पित)

शिंप्याचें चातुर्य

एकदां बादशाहबरोबर बोलत असतां बिरबल म्हणाला—"कांहीं धंदेवाईक लोक इतके हुशार असतात कीं आपण किती डोळ्यांत तेल घालून राहालों तरी ते आपल्या डोळ्यांत धूळ फेंकतातच.

"आपण थोडें लक्ष ठेवलें तर कसे काय फसवितील ते?" बादशाहनें विचारलें.

"किती पाहारा ठेवला त्यांच्यावर तरी सोनार एक गुंजभर का होईना सोनें आणि शिंपी सूतभर कापड चोरल्या शिवाय रहात नाहींत." बिरबल म्हणाला.

बादशाहला तें खरें वाटलें नाहीं. म्हणाला—"माझ्याकडे एक उत्तम रेशमी खण आहे. बेगमसाहबांसाठीं त्याची चोळी शिवायला टाकून पाहातों. कशी चोरी करतो, पाहतों. पाहाऱ्याला मी शिपाई नेमतों. तुला एखादा चांगला शिंपी माहीत आहे का?" बादशाहानें विचारलें.

"गुलाब नांवाचा एक शिंपी आहे, बादशाह! शिवणाच्या कामांत त्याचा हात धरणारा दुसरा शिंपी नाहीं." बिरबल म्हणाला.

"ठीक! तर मग त्याला बोलव!" बादशाह म्हणाला.

बिरबलानें त्या शिंप्याला बोलवून बेगम साहबांसाठीं चोळी शिवायला सांगितलें.

शिंप्यानें कापड व नमुन्याची चोळी पाहून शिवून देण्याचें कबूल केलें. एक खोली त्याला शिवणासाठीं देण्यांत आली. तो शिवायला लागणारें सर्व सामान सुई, धागा, कात्री वगैरे घेऊन खोलींत शिवायला बसला. त्याच्यावर नजर

ठेवण्यासाठीं खोलीच्या दारांत दोन शिपाई सतत तलवारी घेऊन उभे करण्यांत आले होते.

शिप्यानें तीन दिवस काम केलें. तरी चोळी पुरी झाली नाहीं. चौथ्या दिवशी शिप्याचा मुलगा बापाला भेटण्यासाठीं आला व म्हणाला–"बाबा! तुम्ही घरीं आला नाहीं. आज चौथा दिवस आहे. आई खूप रागावली आहे."

"पुरे कर रे तुझी बडबड! हें आपलें घर वाटलें होय तुला? बादशाहांचा महाल आहे हा!" शिंपी म्हणाला.

"असेल! पण तुम्ही परत केव्हां येतां हें सांगा!" मुलगा म्हणाला.

"चोळी पुरी झाली कीं आलोंच!"

"दोन तासांत शिवून होणारी चोळी चार दिवसांपासून शिवतो आहेस. काय पण शिंपी?" मुलगा म्हणाला.

"ही तुझ्या आईची चोळी वाटली होय तुला? अरे ही आहे बेगम साहेबांची चोळी! उगीच बडबड केलीस तर दोन लगावीन!"

"मी नाहीं जात! कसा लगावतोस पाहतोंच मी!" असें खोडसाळपणानें म्हणत मुलगा जरा दूर जाऊन उभा राहला.

शिंप्याला राग आला. त्यानें आपला जोडा काढून फेंकला मुलाला मारण्यासाठीं. मुलगा तो उचलून घेऊन घरीं पळाला.

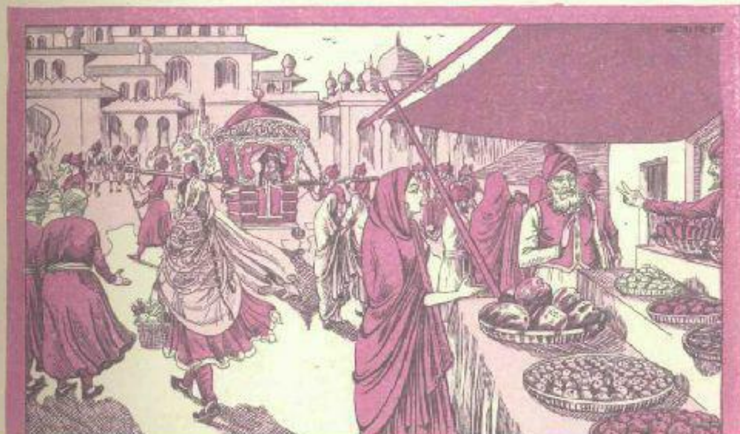
"अहो धरा त्याला!" असें शिप्यानें तलवारी घेऊन उभे असलेल्या दोघां शिपायांना म्हटलें. पण ते ती सर्व थट्टा समजून हंसले. कोणी तेथून हलला असेल तर शपथ.

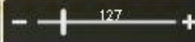
त्याच दिवशीं रात्रीं शिप्यानें चोळी शिवून दिली. बादशाहानें चोळी नेऊन बेगम साहेबांना दिली व म्हणाला–"हा खण आणि ही चोळी जगांत इतरत्र मिळणें शक्य नाहीं. बेगम साहेबांनी पण शिंप्याच्या कामाची फार वाखाणणी केली.

कांहीं दिवसांनीं बायकांच्या एका मेळाव्यांत बेगम साहेबा गेल्या असतां तेथें एक सामान्य घराण्यांतली बाई अगदीं तशीच चोळी घालून आलेली पाहून त्यांना राग आला. बादशाहांनीं जगांत हा खण व अशा नमुन्याची चोळी नाहीं म्हणून सांगितलें तें खोटें. त्या परत महालांत गेल्या व त्यांनीं बादशाहांवर राग काढून तावडतोब ती कोण बाई व कोणाची बायको वगैरे गोष्टींची चवकशी करण्यास सांगितलें.

बादशाहानें बेगम साहेबांची समजूत घालण्याचा किती प्रयत्न करून पाहिला. शेवटीं बेगमसाहेबांची समजूत घालण्याच्या हेतूनें बादशाहांनीं चवकशी करविली तेव्हां कळलें कीं नवी चोळी घालून मेळाव्यांत आलेली बाई दुसरी कोणी नसून शिंप्याचीच बायको होती व तो शिंपी बिरबलच्या गांवचाच राहणारा होता.

बादशाहानें दोघां नवराबायकोंना धरून समोर हजर करण्यास सांगितलें आणि दोघं आल्यावर बादशाहानें शिंप्याला विचारलें– "कायरे! शेवटीं तूं आपल्या जातीवर

गेलास! बेगमसाहबांच्या चोळीसाठीं दिलेल्या कापडांतलें कापड आपल्या बायकोच्या चोळीसाठीं चोरून नेलेंस!"

शिंपी म्हणाला–"खुदावंद! माझी ती चूक नाहीं. इतके अधिकारी पाहाऱ्याला असतां चोरी करणें कसें शक्य होईल? एवढें खरें कीं कापड तेंच आहे. पण मी तें चोरून नेलें नाहीं. घडलेली गोष्ट नीट ऐकून घेऊन मग मी चोरी केली का तें सांगावें. चार दिवस काम करीत होतों. घरून निरोप घेऊन मुलगा आला. चार लोकांसमक्ष मूर्खासारखा कांहींतरी बोलला मला आला राग. मी त्याला मारण्यासाठीं आपला जोडा फेंकला. तो घेऊन तो पळाला. तेव्हां जोड्यांत कापडाचे तुकडे आहेत हें मला आठवलें. म्हणून मी पाहरेकऱ्यांना त्याला धरायला सांगितलें. पण त्यांनीं तें थट्टेवारी सोडून दिलें. नंतर घरीं गेल्यावर पाहिलें तर जोड्यांत कापडाचे तुकडे नाहीसे झालेले. त्याच कापडाची चोळी शिवून माझी बायको आज मेळाव्यांत गेली होती. मी तरी तिनें घातलेली चोळी आजच पाहिली. ती मी आपल्याकडे पोंचती करण्याचें ठरविलें. परंतु विचार केला, बादशाहानें वापरलेले कपडे आम्ही गरिबांनीं घालायचे असतात. आम्ही वापरलेले कपडे बादशाहाकडे कसे आणून द्यायचे? या संकोचानें घेऊन आलों नाहीं. माझी कांहीं चूक असेल तर शिक्षा करावी.

शिंप्याचें चातुर्य पाहून बादशाह चकित झाला. तो बिरबलच्या गांवचाच आहे हें कळल्यावर त्यानें दाखविलेलें चातुर्य पाहून आनंद पण झाला. बादशाहानें दोघां नवरा बायकोला बक्षिस देऊन निरोप दिला.

शक्तिदेव

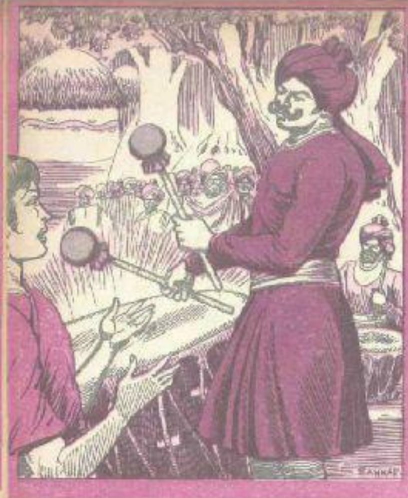
फार पूर्वी वर्धमानपुर नांवाच्या एका गांवीं परोपकारी नांवाचा राजा राज्य करीत असे. त्याला कनकरेखा नांवाची एक रूपवती कन्या होती. लग्नाला योग्य झाल्यावर आपल्या मुलीला योग्य वर कसा मिळणार, ही काळजी वाटूं लागली राजाला. राजा ती गोष्ट एकदां राणीजवळ बोलला. तेव्हां राणी म्हणाली–"तुम्हीं आपल्या मुलीच्या लग्नाची इतकी काळजी करीत आहां. पण ती तर लग्नाला तयारच नाहीं. ती म्हणते आहे कीं तिच्या नशिबीं लग्न लिहिलेलें नाहीं. लग्न झालेंच तर लग्न झाल्याबरोबर तिला मरण येईल.

तें ऐकून राजा आपल्या मुलीकडे गेला व म्हणाला–"बाळ! अग हें काय खूळ डोक्यांत घेऊन बसली आहेस? देवकन्या सुद्धां लग्न व्हावें म्हणून किती धडपड करतात आणि तुला काय हें सुचत आहे?"

कनकरेखा मान खालीं करून म्हणाली–"बाबा! मला आतांच लग्न करावेंसें नाहीं वाटत. माझें लग्न झाल्यानें तुम्हांला तरी काय सुख मिळणार आहे?"

"हें ग काय तुझें बोलणें? मुलीच्या लग्नाची काळजी आईबापाला नाहीं तर कोणाला असणार? कन्यादानासारखें पुण्य दुसरें नाहीं. युक्तवय झाल्यानंतर मुलगी लग्न शिवाय पितृगृहीं राहाली तर आईवडिलांना पाप लागतें." राजा म्हणाला.

"बरें तर मी लग्नाला तयार आहें. परंतु माझ्याशीं लग्नाला जो तयार होईल तो एक तर ब्राम्हण किंवा क्षत्रिय असला पाहिजे व त्यानें कनकपुरी पाहिली असली पाहिजे. या

दोन गोष्टी शिवाय माझी दुसरी कांहीं अट नाहीं." कनकरेखा म्हणाली.

तें ऐकून राजाला परमानंद झाला. या अटी तर अगदींच सामान्य वाटल्या त्याला. कनकपुरी पाहून आलेले ब्राह्मण व क्षत्रिय तरुण असंख्य असणार अशी त्याची समजूत होती. त्यानें दुसऱ्या दिवशीं दरबार बोलावला व मुलगी लग्नाला तयार असल्याचें व तिनें सांगितलेल्या अटी प्रमाणें योग्य वर शोधावा अशी विनंती केली. परंतु कनकपुरी नांवाचें गांव तरी आहे कीं नाहीं याची शंका प्रत्येकाला होती.

अर्थातच राजाला आश्चर्य वाटलें. तरी प्रयत्न करून पहावा या हेतूनें राजानें राजधानी भर दवंडी पिटविली. परंतु ती दवंडी ऐकून एक देखील तरुण पुढें आला नाहीं.

गांवांत बल्देव नांवाच्या एका ब्राह्मणाला शक्तिदेव नांवाचा मुलगा होता. त्याला जुगारीचा नाद होता. त्या नादांत तो बापाची सर्व इस्टेट घालवून बसला होता. त्यानें राजाची ती दवंडी ऐकली व विचार केला कीं कनकपुरी मी पाहिली आहे अशी थाप मारून राजकन्येशीं लग्न करून घेऊं व पुढें होईल तें पाहून घेऊं. त्या प्रमाणें विचार करून त्यानें राजाच्या नोकरांना तसें जाऊन सांगितलें. म्हणाला—"मी ब्राह्मण आहें आणि मी कनकपुरी पाहिलेली आहे." नोकर त्याला राजाकडे घेऊन गेले व राजानें त्याला मुलीकडे पाठवून दिलें.

राजकन्येनें त्याला विचारलें—"तूं कनकपुरी पाहिली आहेस का?"

"होय पाहिली आहे!" शक्तिदेव अडखळल्याशिवाय म्हणाला.

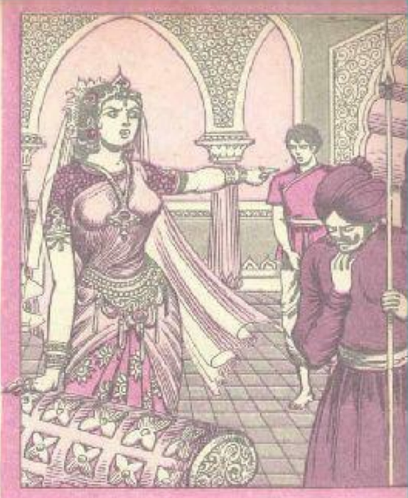
"कनकपुरी कसें काय गांव आहे? केव्हां तूं पाहिलेंस तें? कोणत्या वाटेनें गेलास?" वगैरे प्रश्न तिनें त्याला विचारले.

"विद्याभ्यासासाठीं देशभ्रमण करीत अनेक नगरें पहात मी येथून हरिपुरीं गेलों. तेथून बाराणसीस व नंतर पौंड्रवर्धनपुरीस व शेवटीं कनकपुरीस गेलों. तें नगर इंद्रपुरीसारखें सुंदर नगर आहे. तेथें राहणारे लोक किती भाग्यवान आहेत असें वाटलें मनाला." अशी एक लोणकढी थाप मारली त्यानें.

कनकरेखानें त्याला कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. फक्त आपल्या नोकरांना म्हणाली—"या भामट्याला धरून घेऊन जा बाबांकडे आणि सांगा, यानें कनकपुरी पाहिलेली नाहीं. याला शिरच्छेदाची शिक्षा द्यावी."

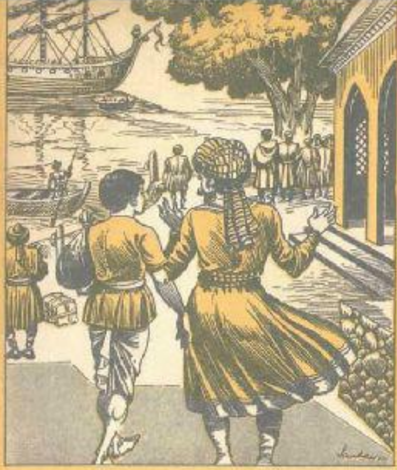
आतां शक्तिदेवाच्या समोर दोनच मार्ग उरले होते. एक राजकन्येनें त्याच्यावर लावलेला, खोटेपणाचा आरोप मुकाट्यानें कबूल करून मृत्युदंड स्वीकारणें आणि दुसरा, सारें जग पालथें घालून कनकपुरी पाहून येऊन आपला खरेंपणा शाबित करणें. त्यानें दुसरा मार्ग स्वीकारला.

अरण्यांतून कित्येक दिवस चालत राहिल्यावर त्याला एक सरोवर दिसलें.

स्फटिकासारखें स्वच्छ पाणी पाहून त्यानें त्यांत स्नान केलें आणि सरोवराच्या उत्तरेकडील एका आश्रमांत प्रवेश केला. तेथें पिंपळाच्या झाडाखालीं एक वृद्ध ऋषि तपश्चर्या करीत बसलेले दिसले. त्यानें त्यांना नमस्कार केला आणि विचारलें—"मुनिवरेण्य! मी कनकपुरीला निघालों आहें. या अरण्यांत पुढली वाट मला माहीत नाहीं. म्हणून आपणांकडे आलों आहें."

"बाबा रे, मी या अरण्यांत गेलीं आठ शतकें तपश्चर्या करीत आहें. पण मी कधीं त्या गांवाचें नांव ऐकलें नाहीं." मुनि म्हणाले.

"म्हणजे मेल्याशिवाय तें मला मिळणार नाहीं असें दिसतें आहे." शक्तिदेव म्हणाला. त्याच्याकडून त्याच्यावर ओढवलेला सर्व प्रसंग ऐकून मुनि म्हणाले—"येथून तीनशें योजनें दूर कांपिल्यदेश आहे. तेथें उत्तरेकडील पर्वतावर एका आश्रमांत माझे वडील बंधु तपश्चर्या करीत आहेत. त्यांना कदाचित कनकपुरीची माहिती असावी."

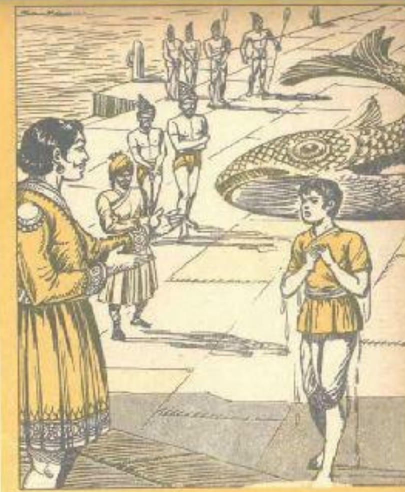
शक्तिदेवाला थोडा आधार मिळाला. दुसऱ्या दिवशीं तो पुढें निघाला व पुष्कळ कष्ट सहन करून कांपिल्यदेशांत जाऊन पोंचला. उत्तरेकडील पर्वतावर गेला. तेथील आश्रमांत वृद्ध मुनीच्या वडील बंधूंना नमस्कार करून त्यानें कनकपुरीचा मार्ग विचारला. त्यांना देखील कनकपुरीचें नांव माहीत नव्हतें. पण ते म्हणाले—"अरे, तें द्वीप दूर द्वीपद्वीपांतर पार केल्यास कदाचित सांपडेल; समुद्रांत एका जागीं उत्स्थल नांवाचें एक द्वीप आहे. तेथें सत्यव्रत नांवाचा राजा राज्य करतो. त्यानें द्वीपद्वीपांतराचा प्रवास केला आहे. म्हणून त्याला कनकपुरी जाण्याची वाट कदाचित माहीत असेल. म्हणून तूं प्रथम समुद्रकिनाऱ्याच्या विटंकपुरच्या गांवीं जा. तेथून कोणीतरी व्यापारी तुला आपल्या जहाजांत बसवून घेऊन उत्स्थल द्वीपांत पोंचता करील."

त्याप्रमाणें शक्तिदेव विटंकपुरीस गेला व समुद्रदत्त नांवाच्या एका वैश्य व्यापाऱ्याच्या जहाजांत बसून उत्स्थल द्वीपाच्या प्रवासास निघाला. परंतु दुर्दैवानें एक मोठें तुफान आलें व त्यांत तें जहाज बुडालें. एक फळी धरून समुद्रदत्तानें आपला बचाव केला.

शक्तिदेव जहाजाबरोबर समुद्रांत बुडाला. त्याला एका लहानग्या देवमाशानें गिळलें. उत्स्थल द्वीपानजीक एका कोळ्यानें तो मासा धरला आणि आपल्या राजाला नजराणा म्हणून घेऊन गेला. राजानें त्या कोळ्याकरवींच तो मासा समोर कांपविला तेव्हां त्या माशाच्या पोटांतून शक्तिदेव जिवंत बाहेर आला. देवव्रत राजानें चकित होऊन शक्तिदेवाला त्याचा जीवन वृत्तांत विचारला. तो ऐकून राजाला जास्तच आश्चर्य वाटलें व दैवयोगानें तो बरोबर उत्स्थल द्वीपांतच आला असल्याचें त्याला सांगून म्हणाला—"मीच तो सत्यव्रत राजा. मी अनेक द्वीपांतराचा प्रवास केला आहे. परंतु तूं म्हणतोस ती कनकपुरी मात्र मी कधीं पाहिली नाहीं. एका द्वीपांत त्या नगरीचें नांव अवश्य ऐकलें आहे."

तें ऐकून शक्तिदेव थोडा निराश झाला. परंतु आशेचा एक तंतु होता. सत्यव्रतानें त्या नगरीचें नांव ऐकलें आहे. तर मग तें हुडकून काढलेंच पाहिजे. इतक्या संकटांतून देवानें रक्षण केलें आहे तर याहि संकटांतून देव पार लावील व यश हातीं येईल असें त्याला वाटलें. सत्यव्रतानें पण त्याला सर्व यत्न करण्याचें वचन दिलें."

शक्तिदेव रात्रीं एका ब्राह्मणांच्या मठांत राहाला. तेथेंच जेवला व तेथें विष्णुदत्त

नांवाच्या एका ब्राह्मणाशीं त्याची ओळख झाली. त्या ब्राह्मणाला शक्तिदेवाची सर्व कथा कळली. त्यानें आनंदानें उठून त्याला प्रेमालिंगन केलें व म्हणाला—"अरे तूं माझ्या मामाचा मुलगा आहेस रे, म्हणजे मामेभाऊ!" परदेशांत अगदीं अनपेक्षितपणें आपल्या एका नातेवाइकाची भेट म्हणजे देखील दैवयोगच.

सकाळीं सत्यव्रत शक्तिदेवाला भेटण्यासाठीं मठांत आला व म्हणाला—"रत्नकूट नांवाच्या द्वीपांत प्रत्येक आषाढ शुद्ध द्वादशीला देवाचा उत्सव असतो. तेव्हां

मोठी जत्रा भरते. देशोदेशींचे लोक जत्रेला येतात. उत्सव लवकरच आला आहे व तें द्वीप पण जवळच आहे. मी तुला तेथें बरोबर घेऊन जातो. तेथें तुला पाहिजे असलेली सर्व प्रकारची माहिती मिळण्याची शक्यता आहे."

शक्तिदेवानें होकार दिला व विष्णुदत्ताचा निरोप घेऊन सत्यव्रताबरोबर त्याच्या जहाजांत बसून निघाला. समुद्रांत त्यांना दूर एका जागीं पंख असलेला एक पर्वत दिसला, तेव्हां शक्तिदेवानें 'तें काय हो?' म्हणून विचारलें. सत्यव्रत म्हणाला—"तो एक वटवृक्षदेव आहे. त्याच्याखालीं एक मोठा भोंवरा आहे. तो भोंवरा फार धोक्याचा आहे. आपण थोडें दुरून गेलें पाहिजे."

परंतु तोपर्यंत तें जहाज भोंवऱ्याच्या परिसरांत येऊन सांपडलें होतें आणि तें त्या वटवृक्षाकडे ओढलें जाऊं लागलें. "आपण सांपडलों रे बाबा भोंवऱ्यांत. मला स्वतःची विशेष काळजी नाहीं. परंतु इतका कष्ट करून तुझा यत्न निष्फळ होणार कीं काय या गोष्टीचेंच वाईट वाटत आहे. त्या झाडाजवळ जहाज पोंचतांच जहाजाची फांदी धरून स्वतःला वांचवून घेणें शक्य झाल्यास पहा!"

शक्तिदेवानें उडी मारून झाडाची फांदी धरली आणि वर चढून गेला. त्याच क्षणाला सत्यव्रताबरोबर जहाज भोंवऱ्यांत बुडून तळाला गेलें. कनकपुरी पहावी म्हणून निघालों आणि आपल्यासाठीं प्राणार्पण करणाऱ्या एका कोळ्यांच्या राजाची भेट अशी घडावी ना! काय हें माझें दुर्दैव!" शक्तिदेवाला या गोष्टीचें फार दुःख झालें.

(पुढल्या अंकांत संपूर्ण)

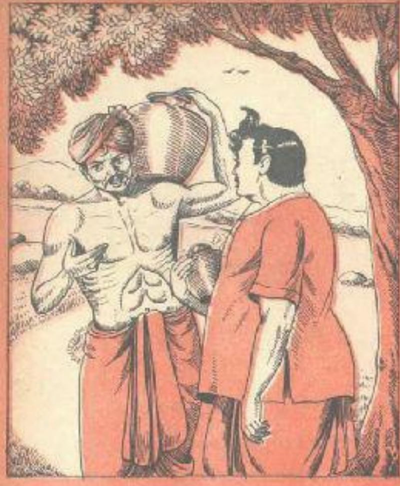
परोपकारी गोपाळ

गोपाळचा एक मामा परदेशांत प्रवासाला, किती तरी वर्षें गेला होता. तो स्वदेशीं परत आला तेव्हां त्याला त्याच्या मुलांनीं किंवा सुनांनीं घरांत पाऊल टाकूं दिलें नाहीं म्हणून तो कोठेंतरी दूर डोंगरापलीकडे राहतो आहे व म्हातारपणीं त्याला फार कष्ट सहन करावे लागत आहेत हें ऐकून गोपाळच्या आईचा जीव कळवळला. ती मुलाला म्हणाली—"अरे! जाऊन पाहून तरी ये दादाला. शोध काढीत हिंडलास तर नक्की दिसेल कोठें तरी आणि त्याला घेऊनच ये आपल्या घरीं."

गोपाळ गाडी घेऊन निघाला मामाच्या शोधार्थ. डोंगरांत एका जागीं गाडी जायला वाट नाहीं हें पाहून त्यानें एका गांवांत एका गांवकऱ्याकडे गाडी ठेवून दिली. बैलांच्या चाऱ्याची व्यवस्था करून दिली आणि पायींच डोंगर चढूं लागला. डोंगरापलीकडच्या प्रदेशांत पाऊस न पडल्यामुळें तेथल्या लोकांना फार त्रासांत दिवस काढावे लागत आहेत हें त्याला वाटेंत कळलें. तरी तो डोंगरापलीकडच्या मैदानांत येऊन पोंचला.

त्याला त्यावेळीं मैदानांत दुरून पुष्कळ लोक डोक्यावर घागरी किंवा मोठमोठीं तांब्यापितळेचीं भांडीं भरून पाणी घेऊन येत असलेले दिसले.

गोपाळनें निघतांना बरोबर भाकऱ्या बांधून घेतल्या होत्या. एका तांब्यांत पाणी घेतलें होतें. परंतु वाटेंत भाकऱ्या संपल्या व पाणी पण संपुष्टांत आलें. म्हणून त्यानें त्या लोकांना विचारलें "जवळपास कोठें एक वेळचें जेवायला मिळेल का हो?"

"दहा मैलावर, वरच्या बाजूच्या गांवाला मिळेल! यां गांवांत स्वतःच्या पोटापुरतें जेवायला मिळायचीच मारमार!" असें त्याला उत्तर मिळालें.

"मी स्वतः शिजवून घेईन. शिजवायला जागा सामान मिळालें कीं पुरे!" गोपाळ म्हणाला.

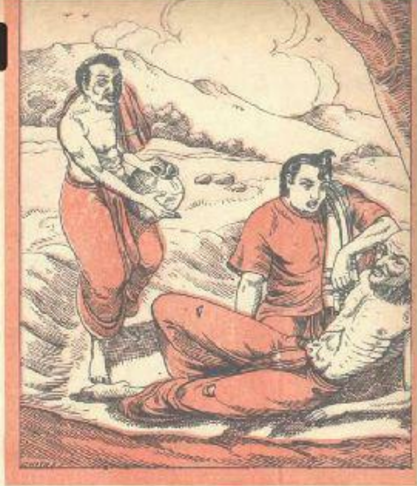
"कांहीं पाहिजे असेल तें लक्ष्मीचंद शेटजींकडे मिळेल. त्याचे भावमात्र भरमसाट असतात! पण कांहीं लागलें तर त्याच्याच कडे विकत घ्यावें लागतें. प्यायचें पाणी देखील त्याच्याच विहिरीचें आणावें लागतें. आम्हांला!" त्या लोकांनीं गोपाळला सांगितलें. तो प्यायचें पाणी देखील विकतो असेंदेखील कळलें. गोपाळ एक जणाला म्हणाला—"एवढा तांब्याभरून पाणी दिलेंत तर त्यावर भागेल माझी भूक तहान!"

त्यावर तो मनुष्य म्हणाला—"चल चल, आला आहे मोठा पाणी मागायला! असें फुकटांत पाणी मिळतें होय? लक्ष्मीचंदाकडे पैसे मोजून दिले आहेत तेव्हां कोठें चौघां जणा पुरेसे एवढें पाणी मिळालें आहें!" पण आणखी एकानें गोपाळकडून चार आणे घेऊन एक तांब्या भरून पाणी दिलें. त्या माणसाची चूक दाखविण्यांत तरी कांहीं अर्थ नव्हता. कारण तो तीन मैल दुरून चार आण्याला एक घागर याप्रमाणें पैसे देऊन पाणी घेऊन आला होता. पाण्याच्या खरीदीविक्रीचें वर्णन ऐकून गोपाळ चकितच झाला.

गोपाळनें त्याला एक प्रश्न विचारलाच—"का हो! पाण्यासाठीं तुम्हांला एवढा कष्ट सहन करावा लागतो आहे, मग सर्वांनीं मिळून आपल्या गांवांत एक विहीर कां नाहीं खणून घेतलीत?"

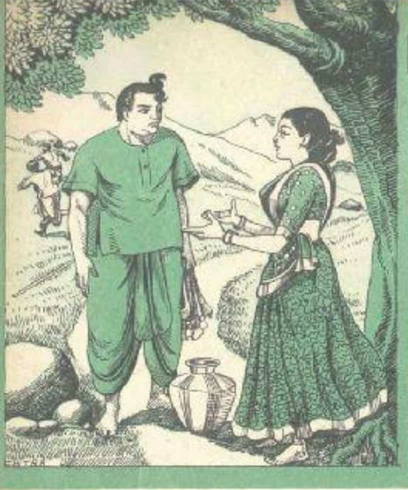
"हें पहा या सर्व प्रदेशाचा गुत्ता आहे लक्ष्मीचंद शेटकडे! त्यानें अनेक जागीं अशा विहिरी खणायचा विचार करून माहीतगार तज्ञ लोकांना विचारलें. तेव्हां त्यांच्याकडून किती खणलें तरी एक थेंबभर देखील पाणी मिळणार नाहीं असें कळलें. ही गोष्ट त्या लक्ष्मीचंदनेंच सांगितली आम्हांला. त्या पुण्यात्म्याच्या कृपेनें पाणी मिळतें आम्हांला. तो पाणी देतो म्हणून आम्ही आजवर जिवंत आहों." पाणी विकणारा म्हणाला.

थोडें पाणी पिऊन व कंठ थोडा ओला करून गोपाळ पुढें निघाला. तांब्यांत पाणी उरलें तें पुढें उपयोगी पडेल म्हणून त्यानें ओतून टाकलें नाहीं. भूक लागली होती. पण काय करणार पुढेंच जाणें आवश्यक होतें. मागें कांहीं मिळण्याची आशा नव्हतीच. वांकड्या तिकड्या नागमोड्या पायवाटेनें चालत असतां त्याला दुरून कोणीतरी "पाणी! पा....णी" असें कण्हत असल्याचा आवाज ऐकूं आला. गोपाळचें पाऊल तिकडे वळलें. जवळ जाऊन पाहातो तों, त्याला एक आंधळा म्हातारा जमिनीवर पडलेला दिसला. गोपाळनें त्याला बसवून आपल्या

तांब्यांतलें पाणी त्याला पाजलें व उरलेलें स्वतः पिऊन टाकलें.

त्याच वेळीं तिकडे एक जण रिकामी घागर घेऊन धांवत आला आणि चकित होऊन गोपाळकडे पहात विचारूं लागला—"कोण रे बाबा तूं? त्या आंधळ्याला तूं पाणी पाजलेंस हें लक्ष्मीचंद शेटजींना कळलें तर विहिरीवर पाऊल टाकूं देणार नाहीं तो. माहीत नाहीं वाटतें तुला? एवढेंच काय त्याचा राग तुझ्यावर आहे हें कळलें तर आसपासच्या गांवचा कोणी गांवकरी तुला दारांत पाऊल टाकूं देणार नाहीं."

"ह्या म्हाताऱ्यावर एवढा राग यायला ह्यानें त्या लक्ष्मीचंदाचें असें काय घोडें मारलें बुवा?" गोपाळनें त्याला विचारलें.

"हा एक लुच्चा आहे. हा केव्हां मरेल याची तो व आम्ही वाट पहात आहों." तो म्हणाला.

त्या म्हाताऱ्याकडे गोपाळ जास्त लक्षपूर्वक पाहूं लागला. घोटभर पाणी घशाखालीं उतरल्यामुळें त्या बिचाऱ्याला जिवांत जीव आल्यासारखें वाटलें. पण उठून बसण्या इतकी किंवा बोलण्या इतकी शक्ति त्याच्या अंगांत आली नव्हती. थोडें पाणी आणखी पाज म्हणून त्यानें खूण केली. पण गोपाळच्या तांब्यांत पाणी नव्हतें. काय करावें त्याला सुचेना. लक्ष्मीचंदाच्या विहिरीपर्यंत जाऊन पाणी आणावें तर तोंपर्यंत म्हातारा जिवंत तरी राहील कीं नाहीं, त्याला शंका वाटली.

तितक्यांत जवळच त्याला कोणी तरी बाई ओरडत असलेली ऐकूं आली. गोपाळ त्या बाजूला धांवला. त्याला दोघेजण एका बाईला झोडपून काढण्याची भीती दाखवून तिनें आणलेलें पाणी तिच्या हातांतून हिसकावून घेण्याच्या प्रयत्नांत असल्याचें दिसलें. गोपाळनें सिंहासारखी झडप मारून एकाची मुंडी धरली व त्याच्या हातांतली काठी हिसकावून घेऊन त्याला खूप चोप दिला व दुसऱ्याच्या अंगावर तो धांवणार, त्या आधींच तेथून पाय काढण्यांत शहाणपण समजून दुसरा पळून गेला.

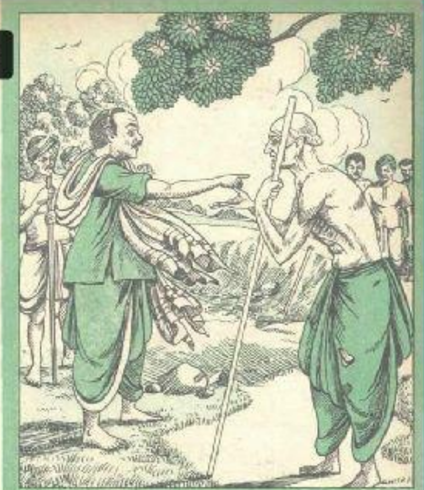
"या पाणचोरामुळें मरण बरें वाटूं लागलें आहे, बाबा! कोण तूं कोणास ठाऊक? पण देवासारखा पावलास बघ!" ती बाई म्हणाली.

"अहो बाई! तुम्हांला तरी देवानेंच पाठविलें पहा! एका आंधळ्या म्हाताऱ्याचा जीव घोटभर पाण्यासाठीं कासावीस झाला आहे. आपल्या घागरींतलें एवढा तांब्याभर पाणी द्या." गोपाळ म्हणाला.

एक थेंबदेखील बाहेर सांडूं न देतां त्या बाईनें तांब्याभर पाणी दिलें. गोपाळनें धांवत जाऊन म्हाताऱ्याला पाणी पाजलें. ती बाई तें दृश्य भयभीतपणें पहात होती. तेवढ्यांत कोणी पाहिलें तर तिच्यावर व गोपाळवर मोठा प्रसंग ओढवेल अशी भीति वाटत असावी त्या बिचारीला.

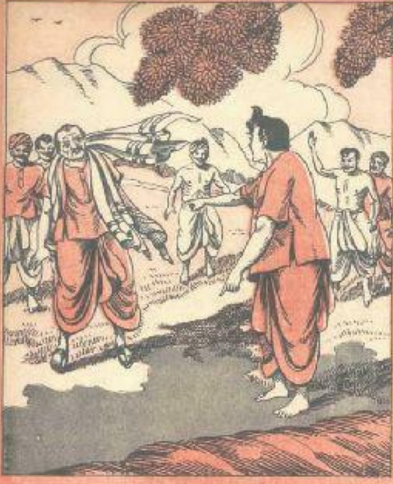
गोपाळनें तें ओळखलें व म्हणाला "भिऊं नका बाई! मी महाराजांना भेटून लक्ष्मीचंदाचे सर्व खेळ बंद करतों. या म्हाताऱ्यानें त्या लक्ष्मीचंदाचें असें काय घोडें मारलें, तुम्हांला कांहीं माहीत आहे का?" त्यानें त्या बाईला विचारलें.

त्या बाईनें ती सर्व कथा सांगितली. म्हणाली—"म्हाताऱ्याला दिव्य दृष्टि आहे. पाणी कोठें आहे हें बरोबर कळतें. त्यानें लक्ष्मीचंदाकडे जाऊन ती गोष्ट सांगितली. म्हणाला "पाण्याचा सर्व दुष्काळ कायमचा मिटेल." जवळ पास आठ दहा विहिरींना सहज पाणी लागेल. त्यावर लक्ष्मीचंद म्हणाला—"या पंचक्रोशींत कोठें पाणी नाहीं,

हें मला माहीत आहे. मी कित्येक लोकांकडून पाणी असल्याचें कळतांच विहीर खणून पाहिली, पण पाणी लागलें नाहीं." त्यावर म्हातारा म्हणाला होता—"अहो, दहावीस हातावर पाणी लागलें नाहीं तर मी आपलें नांव बदलून देईन." तेव्हां सर्व गांवकऱ्यांनीं विहीर खणून पहायला सांगितलें.

"नंतर लक्ष्मीचंदानें जागा दाखवायला सांगितलें. म्हातारा लक्ष्मीचंदाबरोबर एका जागीं गेला. त्यानें जागा दाखविली. तेथें खूण करून ठेवली. लक्ष्मीचंदानें त्या जागीं

विहीर न खणतां दुसऱ्याच जागीं खणली व पाणी लागलें नाहीं तेव्हां त्याला 'लुच्चा' 'फसव्या' म्हणून सांगून निघून जायला सांगितलें आणि आम्हां गांवकऱ्यांना बजावून सांगितलें कीं या लबाड आंधळ्याला जो कोणी पाणी पाजील किंवा खायला देईल त्याला विहिरीवर पाणी भरायला परवानगी मिळणार नाहीं. एवढेंच नव्हें तर त्याला जागच्या जागीं पुरून टाकीन अशी भीति घालायला देखील त्यानें कमी केलें नाहीं."

तेवढ्यांत म्हातारा म्हणाला—"मी लोकांना किती सांगितलें कीं मी सांगितल्या जागीं लक्ष्मीचंदानें विहीर खणलीच नाहीं. पण माझें, कोण ऐकतो? मी आंधळा झालों तेव्हांपासून देवानें मला ही दिव्य दृष्टि दिली. आज सुद्धां मी दाखवीन त्या जागीं पाणी लागलेंच पाहिजे. मला जमिनीखालीं किती खोल पाण्याचा झरा वहात असला तरी तो छान ऐकूं येतो. एवढेंच कशाला मी पडलों आहे या जागीं दहा हातावर पाणी लागेल. म्हातारा उठून बसला होता. गोपाळनें पाजलेल्या पाण्यामुळें त्याच्या अंगांत थोडा तकवा आला होता.

म्हाताऱ्याच्या बोलण्यावरून व जास्त चवकशी केल्यानंतर तोच आपला मामा आहे ही गोष्ट गोपाळला कळली.

"तूंच कीं रे माझा मामा! आईनें तुला घेऊन यायला मला पाठविलें होतें व तुला शोधत मी येथवर आलों. सर्व जग हिंडून तूं आलास व आज तुला रहायला घर नाहीं हें ऐकून आईला किती वाईट वाटेल!" गोपाळ त्या म्हाताऱ्याला म्हणाला.

तितक्यांत रिकाम्या घागरी घेऊन कांहीं लोक बडबडत येत असलेले दिसले. म्हणे लक्ष्मीचंदच्या विहिरींत कोणीतरी पडून मेला. होती एकच विहीर, ती देखील गेली.

गोपाळ त्या म्हाताऱ्याबरोबर बोलत होता तेथेंच सर्व जमा झाले. गोपाळ त्यांना म्हणाला—"निदान आतां तरी नीट डोळे उघडून पहा थोडे. त्या लक्ष्मीचंदानें तुमच्या-कडून पैसे उकळतां यावे म्हणून या प्रांतांत कोठें पाणीच नाहीं म्हणून खोटें सांगितलें होतें. घेऊन या पहारी, फावडीं आणि टोपलीं आपण उभे आहों येथेंच खालीं दहा हातांवर पाणी आहे. त्या लक्ष्मीचंदाची चंदी आजच्या आज बंद करून दाखवा."

गोपाळनें सांगितलें तें सर्वांना पटलें व सर्व भराभर जाऊन आपापल्या पहारी, फावडीं घेऊन आले. सर्वांचा हात लागल्यावर पांच सहा तासांत पाणी लागलें. रात्र पडली तेव्हां काकडे लावून लोकांनीं कामें केलीं. घागरींनीं पाणी बाहेर काढीत होते व गाणीत चालले होते. सकाळीं उजाडलें तों-पर्यंत पुरुषभर खोल पाणी विहिरींत होतें. गांवांतल्या बायकांनीं नारळ फोडले. विहि-रीची पूजा केली आणि विहिरीवर पाण्याचा वापर सुरू झाला.

गोपाळच्या मामानें आणखी आठ दहा जागा दाखवल्या. तेथें देखील विहिरी खणल्या. इतकें पाणी लागलें कीं लोकांनीं मोटा लावून शेताचीं कामें सुरू केलीं. ज्या प्रदेशांत कधीं हिरवळ दिसली नव्हती तेथें हिरवीगार शेतें दिसूं लागली.

गोपाळनें राजाच्या कानावर लक्ष्मीचंदा-विरुद्ध प्रजेचें गाऱ्हाणें पोंचतें केलें. जमीन-दारानें लक्ष्मीचंदाच्या हातचा गुत्ता काढून घेऊन शेतकऱ्यांस शेतें वांटून दिलीं.

गोपाळ व त्याच्या मामाचे गोडवे त्या गांवचे व जवळ पासच्या गांवचे लोक गाऊं लागले.

वेड्याची अक्कल

एका डोंगराळ प्रदेशांत एक आदिवासी लोकांच्या राजधानीच्या गांवीं एक हुशार लोहार रहात असे. राज्यांतले सर्व शिकारी त्यांना लागणारीं सर्व लोखंडी पोलादी आयुधें तयार करवून घेत.

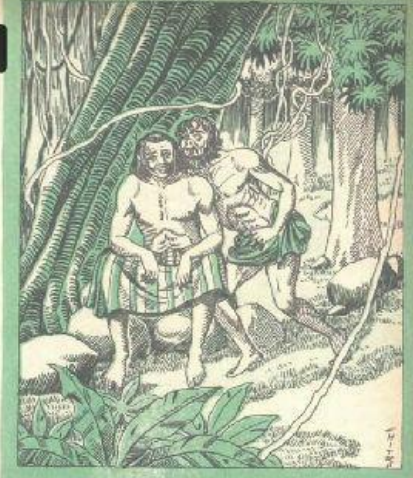
एक दिवशीं सकाळीं लोहारानें आपली भट्टी पेटविली आणि कामाला लागणार इतक्यांत राजाच्या शिपायांनीं येऊन राजानें बोलाविलें असल्याचें सांगितलें. बिचारा लोहार काय करणार. भट्टी विझविली आणि कपडे बदलून राजाच्या दर्शनाला निघाला.

लोहार आल्याचें कळतांच राजानें त्याला हजर करायला सांगितलें आणि त्याच्या-समोर पोलादाचे तुकडे व जुनीं शस्त्रास्त्रें आणून टाकलीं आणि म्हणाला—"या पोलादाचा माणसासारखा हाडामांसाचा मनुष्य घडवून आण.." तें ऐकून लोहाराच्या छातींत धस्स झालें. पोलादाचा खरा मनुष्य कसा बुवा घडवायचा ! नाहीं म्हणावें तर राजा मान उडविणार. मनुष्य घडवून आणतां असें सांगून घडवून न आणावा तरी राजा सोडणार नाहीं. काय करावें त्या बिचाऱ्याला सुचेना. तो घरीं आला तेव्हां त्याची मित्र मंडळी राजानें, कशाला बोलाविलें होतें हें विचारूं लागले. तो म्हणाला—"माझें कर्म !" आणि सर्व कथा त्यांना सांगितली. सर्वांनीं आपापल्यापरीनें एक न एक युक्ति सांगितली. पण पोलादाचा जिवंत मनुष्य कसा करावयाचा हें कोणी सांगितलें नाहीं व सांगणार तरी कसे ?

शेवटीं लोहार गांव सोडून रानांत जाऊन राहूं लागला. भूक तहान झोप विश्रांति सर्व उडाली. वेड्यासारखा स्वतःशीं बडबड मात्र तो करूं लागला. असाच एकदां रानांत बडबडत फिरत असतां त्याला एक वेडा भेटला. तो त्याला म्हणाला "मित्रा ! फार दिवसांनीं भेटला आहेस. चल माझ्या घरीं. आज तुझी मेजवानी."

लोहारानें जवळ जाऊन पाहिलें तर तो त्याचा एक मित्रच निघाला. कांहीं दिवसां-पूर्वी त्याला वेड लागलें व तो भटकत कोठें निघून गेला हें कोणाला कळलें नव्हतें. त्या वेड्याचा देखील हेवा वाटूं लागला लोहाराला. कारण त्याला जगाची काळजी नव्हती कीं स्वतःच्या जिवाची काळजी नव्हती. तो त्या वेड्याबरोबर गेला.

एका झाडाखालीं वेडा जाऊन बसला व लोहाराला बसायला सांगून म्हणाला—"हेंच माझें घर !" नंतर त्यानें समोर जांभळें व मधाचें पोळें ठेवलें व म्हणाला—"ही मेज-वानी !" लोहाराला भूक लागलीच होती. त्यानें जांभळें खाल्लीं आणि मध प्याला. असेच कांहीं दिवस त्या वेड्याबरोबर राहाल्यावर लोहार स्वतःशीं एकदां बडबडूं लागला—"या वेड्याला सांगावें का कीं पोलादाचा जिवंत मनुष्य कसा कराव-

याचा तें ? त्यानें कांहीं युक्ति सांगितली तर खात्रीनें उपयोगी पडेल."

वेडा तें सर्व ऐकत होता. कांहीं वेळ विचारांत पडल्यासारखा दिसला व नंतर हंसत हंसत म्हणाला—"मित्रा ! हें कांहीं कठीण काम नाहीं. पोलाद वितळवायला माणसांच्या केसांची गरज असते. भट्टी पेटवून वितळव पोलाद आणि तें विझवायला मनुष्याच्या डोळ्यांचेंच पाणी लागतें ! बरें का ?"

तो वेडा बडबडला खरा, पण लोहाराच्या डोक्यांत जणुंकांहीं लख्ख प्रकाश पडला.

त्यानें वेड्याची पाठ थोपटली आणि म्हणाला— "मित्रा! तुला वेडा म्हणणाराच वेडा! तुला जी अक्कल आहे ती शहाणे म्हणविणारांना नाहीं!"

तें ऐकून वेडा त्याच्या काना जवळ तोंड नेऊन म्हणाला—"पण हें गुपित आहे. मी दिलेला मंत्र आहे. इतर कोणाला कळतां कामा नये!"

दुसऱ्या दिवशीं लोहार राजाकडे गेला आणि म्हणाला—"महाराज! पोलादाचा जिवंत मनुष्य करून दाखविणें तितकेंसें कठीण नाहीं. पण त्यासाठीं लागणारें सामान माझ्याकडे नाहीं."

राजा म्हणाला—"तूं सांग, काय हवें तें आणून देतों!"

लोहार म्हणाला—"त्यासाठीं शंभर गाडे भरून माणसाचे केस पाहिजेत व शंभर केसानेंच पोलाद वितळलें पाहिजे व डोळ्यांतल्या पाण्यानेंच तें गार केलें पाहिजे तरच पोलादाच्या माणसाच्या देहांत प्राण येईल."

राजानें हुकूम सोडला कीं शंभर गाडे माणसाचे केस व शंभर घागरी डोळ्याचें पाणी घेऊन यावें. परंतु दुसऱ्या दिवशीं प्रधानानें येऊन सांगितलें कीं महाराज, शंभर तर काय एक गाडीभर तरी माणसाचे केस मिळणें कठीण. तीच गोष्ट डोळ्याच्या पाण्याची. तेव्हां कोठें राजाचे डोळे उघडले व त्यानें लोहाराला निरोप दिला.

लोहारानें आपल्या वेड्या मित्राला जंगलांतून आणून आपल्या घरींच त्याला ठेवून घेतलें.

बलभीम व महाबली

एक जंगलाजवळच्या प्रदेशांत एक लाकूडतोड्या रहात असे. त्याच्या अंगांत दहा माणसांचें बळ होतें. त्याचें नांव भीमू असें होतें. त्याच्याहून जास्त बलवान या जगांत दुसरा असणेंच शक्य नाहीं अशी त्याला घमेंड होती. कारण तो सामान्य मनुष्याला उचलून आणतां येईल अशा मोळीच्या दहापट मोठी मोळी करून रानांतून आणीत असे आणि बायकोसमोर फुशारक्या मारीत असे—"हें बघ, मी कलियुगांतला भीम आहे बरें का?"

"जर खरोखरचा भीम समोर उभा राहला तर गाळण उडून जाईल स्वारीची." बायको म्हणाली.

"तूं दाखव तर दुसरा वीर! नांव बदलून टाकीन आपलें!" भीमू म्हणे.

एकदां त्याची बायको दुर्गी एक मोठें मडकें डोक्यावर घेऊन विहिरीवर पाणी आणायला गेली. तिनें विहिरींत पोहरा सोडला व भरल्यावर ओढूं लागली. पण तो इतका जड झाला कीं जागचा हालेचना. शेवटीं कंटाळून पोहरा विहिरींतच सोडून रिकामें मडकें घेऊन घरीं निघाली.

ती पाऊल वाटेनें जात असतां रानांतून येणाऱ्या पाऊल वाटेनें येणारी आणखी एक बाई तिला भेटली. तिच्या कडेवर एक मूल होतें व हातांत रिकामी घागर. ती देखील विहिरीवर पाण्यालाच चालली होती. दुर्गीला रिकामें मडकें घेऊन परत घरीं जातांना पाहून तिनें विचारलें—"रिकामें मडकें घेऊन परत कां आलीस? विहीर आटून गेली कीं काय?"

"नाहीं हो बाई! पाण्यांत सोडलेला पोहरा दहा जणांचा हात लागल्याशिवाय बाहेर येईलसें वाटत नाहीं. भुताटकी आहे काय कळत नाहीं." दुर्गी म्हणाली.

"एवढेंच ना? ये माझ्याबरोबर! तुला जेवढें पाहिजे तेवढें पाणी मी काढून देतें." ती स्त्री म्हणाली. तसें जास्त बळपण तिच्या अंगांत असेलसें दिसत नव्हतें.

त्या स्त्रीच्या कडेवरून उतरून मुलानें ती दोरी हातांत घेतली व पोहरा भरून पाणी काढलें. आश्चर्यानें दुर्गी त्या मुलाकडे पाहूं लागली. तिला स्वतःच्या डोळ्यांवर विश्वास बसेना. पण मुलाच्या आईच्या तोंडावर आश्चर्य दिसत नव्हतें.

तो मुलगा थोडादेखील दमला नाहीं. त्यानें पोहऱ्यामागून पोहरे विहिरींतून काढले व आपल्या आईची घागर व दुर्गीचें मडकें भरून दिलें. त्यानें काढून दिलेल्या पाण्यानें दोघींनीं आंघोळी केल्या व लुगडीं-पण धुवून घेतलीं.

दोघी परत निघाल्या तेव्हां दोघींच्या वाटा बदलण्यापूर्वीं दुर्गीनें त्या स्त्रीच्या घरची चवकशी करून घेतली. ती म्हणाली—"या वाटेनें गेलीस तर मिळेल माझें घर. माझ्या नवऱ्याचें नांव बलभीम." असें सांगून ती घरीं निघून गेली.

दुर्गीनें घरीं आल्याबरोबर नवऱ्याला घडलेलें वृत्त सांगितलें—"जवळच्या रानांत एक बलभीम राहातो. तो स्वतःला अपर भीम म्हणवितो." "होऊं दे एकदां माझी त्याच्याशीं भेट!" भीमूनें फुशारक्या मारायला सुरवात केली.

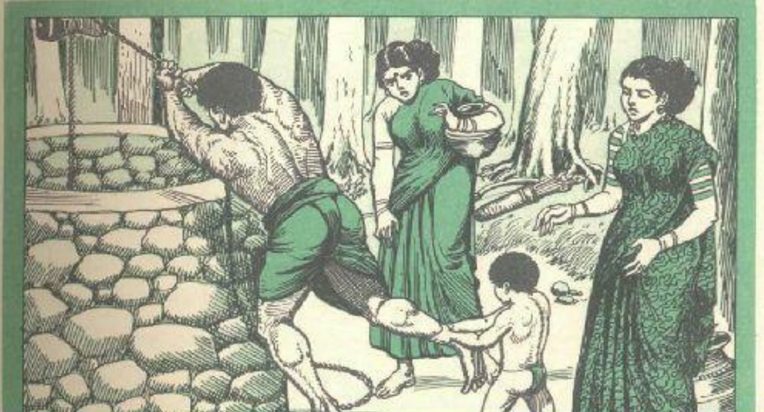
"तुझ्या पायां पडतें! त्याच्या वाटेला जाऊं नकोस! त्यानें तुझी मानगुटी पिरगळून टाकली तर मी कोठें जायचें? त्याच्या एवढ्याशा पोराच्या अंगांत एवढी शक्ति आहे तर त्याच्या अंगांत किती असेल?" दुर्गी म्हणाली.

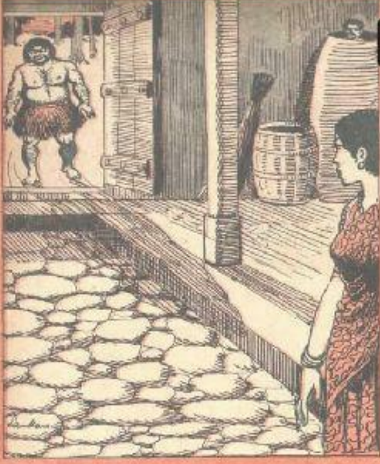
तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून भीमू म्हणाला—"उद्यां सकाळीं दाखव त्याच्या घरची वाट! पुढचें मी पाहून घेईन!"

दुसऱ्या दिवशीं तो बायको बरोबर धनुष्य बाण, तलवार वगैरे घेऊन निघाला. परंतु त्या बलभीमाला प्रत्यक्ष भेटण्यापूर्वीं विहिरीवरचा तो पोहरा पहायला तो निघाला. त्याच वेळीं बलभीमाची बायको विहिरीवर पाण्याला आली.

भीमूनें पोहरा विहिरींत सोडला व तो बुडाल्यावर म्हणाला—"एवढासा पोहरा बाहेर काढायला दहा जण पाहिजे म्हणे!" नंतर वर ओढूं लागला पण तो हालेच ना! दांत ओंठ चावून, आपल्या शक्तीची पराकाष्ठा करून त्यानें पाहिलें. पण सर्व मेहनत फुकट गेली. विहिरींत पडतां पडतां वाचला. कारण बलभीमाच्या मुलानें चटकन पुढें होऊन त्याचा हात धरून त्याला वांचविलें. नंतर त्या मुलानें भरभर पाणी काढून भीमूचें भांडें भरून दिलें.

"आतां तरी कळलें का? गुपचुप घरीं चल बघूं!" दुर्गी नवऱ्याला म्हणाली.

"यांत कांहीं तरी जादूमंत्र असावा, असा मला संशय आहे. त्या बलभीमाला पाहाल्याशिवाय मी नाहीं येणार परत घरीं." भीमू म्हणाला.

"तुझ्या कपाळीं काय लिहिलें असेल तें माझ्या हातून का बदलणार आहे? पण मी नाहीं येणार बरोबर!" दुर्गी म्हणाली आणि घरीं निघून गेली. बलभीमाची बायको भीमूला म्हणाली—"माझें ऐक आणि तूं सुद्धां करीं जा कसा! तुझ्यावर माझ्या नवऱ्याची नजर पडली तर त्यांत तुझें हित नाहीं." पण भीमू तिच्या पाठोपाठ गेलाच.

"माझा नवरा गेला आहे शिकारीसाठीं. त्याला रोज एक हत्ती लागतो खायला. म्हणून तूं कोठें तरी लपून बस आणि त्याला पहा. समोर दिसलास तर तुला तो जिवंत चावून खाईल." बलभीमाची बायको म्हणाली.

तिनें भीमूला त्याच्या उंचीइतक्या उंच रांजणांत लपून बसायला सांगितलें.

संध्याकाळच्या सुमारास वावटळ आल्यासारखें वाटलें. बलभीम आपल्या घराच्या आवारांत आल्याबरोबर ओरडून म्हणाला—"हत्ती भाजून ठेवला आहेस का?" त्या आवाजानें सर्व घर हादरलें. भीमू बसला होता तो रांजण पण हादरला. भीमूला तर धडकीच बसली. आपल्याहून पुष्कळच जास्त शक्तिवान असला पाहिजे हा बलभीम या गोष्टीचा त्याला प्रत्यय आला.

"तुझा हत्ती तयार आहे. येऊन बस खायला." त्याची बायको म्हणाली.

"होय पण जरा थांब! कोठून तरी माणसाचा वास येतो आहे. नरमांस खाऊन पुष्कळ दिवस झाले." असें म्हणत बलभीमानें आपल्या घराच्या चारी बाजूचें जंगल हुडकून पाहिलें.

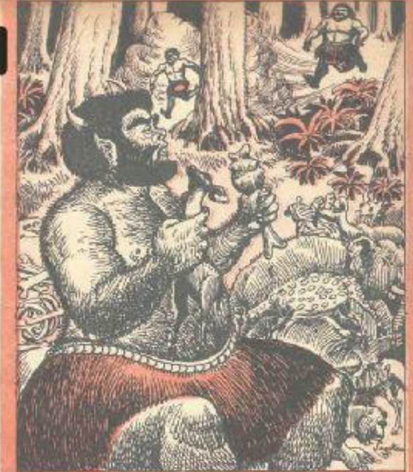
नवरा दूर निघून गेल्यावर त्याची बायको भीमू लपला होता त्या रांजणाजवळ येऊन म्हणाली—"माझा नवरा येईल व खाऊन पिऊन झोंपेल तेव्हां मी खिडकींत दिवा ठेवीन. पळून जायला ती खूण आहे असें समज. पुन्हां या घराच्या वाऱ्याला देखील येऊं नकोस."

"नाहीं येणार बाई, कान धरतो." भीमू म्हणाला.

एक प्रहर रात्र लोटल्यावर भीमूला खिडकींत दिवा दिसला. तो हळूंच रांजणांतून बाहेर आला आणि जोरानें पळूं लागला.

तो थोडें अंतर गेला असेल नसेल वावटळ आली व त्याबरोबर 'मनुष्याचा वास!' 'मनुष्याचा वास' असा आवाज ऐकूं आला. तो बलभीमाचाच आवाज होता, भीमूनें तो छान ओळखला. म्हणून तो जास्तच जोरानें धावूं लागला.

तो किती वेळ तसाच पळत राहिला. बलभीमाचा आवाज व वावटळ जणुंकांहीं पाठलाग करीत येत होते. एक तर तो पळत होता. त्यांत वाऱ्याचा जोर, एकूण तो फारच वेगानें पळत होता. पुष्कळ वेळ पळत राहाला तरी रान जास्त जास्त दाट

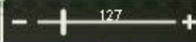

होऊं लागलें.व मनुष्य वस्तीचें चिन्ह कोठेंच दिसत नव्हतें.

परंतु तितक्यांत त्याला समोर छातींत धडकी बसेल असें एक भयंकर दृश्य दिसलें. आतां आपलें आयुष्य संपुष्टांत आलें असेंच वाटलें त्याला. समोर एक महाबली दिसला त्याला. रानटी जनावरांचा एक ढीग समोर ठेवून तो त्यांना खात होता आणि त्यांचीं हाडें बाजूला फेंकून देत होता.

"कोण रे तूं? तुझ्या आयुष्याची दोरी तोडण्याची इच्छा कोणाच्या मनांत उपजली रे?" त्या महाबलीनें विचारलें.

"एका बलभीमानें!" भीम् म्हणाला.

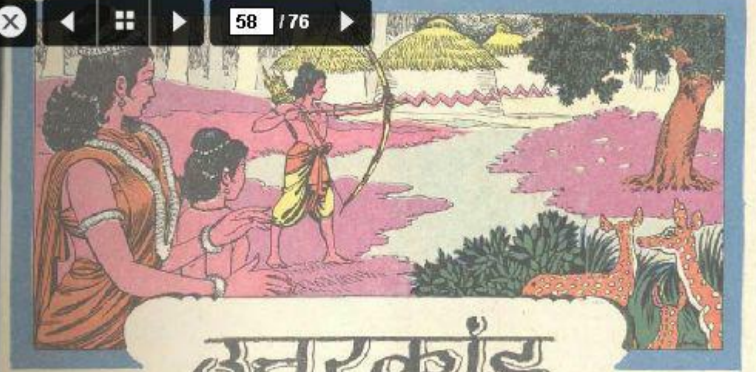
महाबलीला तें ऐकून भयंकर राग आल्यासारखें दिसलें. म्हणाला—"मी या रानाचा मालक येथें असतां आणखी कोण आला आहे बलभीम? येऊं दे त्याला. जिवंत चिरून खाईन."

तितक्यांत बलभीम पण भीमूचा पाठलाग करीत येऊन पोंचला. त्याच्या बरोबर आलेल्या वावटळींत सांपडून भीमू उडाला आणि एका झाडावर जाऊन पडला. एक फांदी हातीं लागली म्हणून वांचला. नाहीं तर मरणारच होता. वर झाडाच्या पानांच्या आड लपून तो खालचें दृश्य पाहूं लागला. तें भयंकर दृश्य पाहून भयभीत होऊन त्यानें डोळेच मिटले. एक बलभीम तर दुसरा महाबली. त्यांचें द्वंद्वयुद्ध त्याला पहावें लागलें.

दोघे कांहीं वेळ परस्परांकडे पहात उभे राहाले नंतर परस्परांशीं भिडले. लाथाबुक्के मारून त्यांनीं परस्परांना खालीं पाडण्याचा यत्न चालू ठेवला. दगडाला पिळून काढण्याची शक्ति दोघांच्या अंगांत होती. उजाडेपर्यंत दोघांचें द्वंद्व चालू होतें. परस्परांचें बळ दाखवण्यासाठीं एकानें आकाशांत उड्डाण केल्याबरोबर दुसऱ्यानें पण केलें आणि दगाआड अदृश्य झाले. आकाशांतच अर्धा रात्रीं त्यांचें युद्ध चालू होतें. बराच वेळ दोघांपैकीं कोणीच खालीं आला नाहीं, तेव्हां भीमू हळूच झाडावरून उतरून घरीं पळून गेला.

तेव्हांपासून त्यानें स्वतःच्या शक्तीच्या वल्गना करायचें सोडून दिलें. संध्याकाळ झालीं तरी त्या महा काय राक्षसांचें द्वंद्व युद्ध चालूच होतें. ढग गडतात तसा त्यांचा आवाज ऐकूं येत होता.

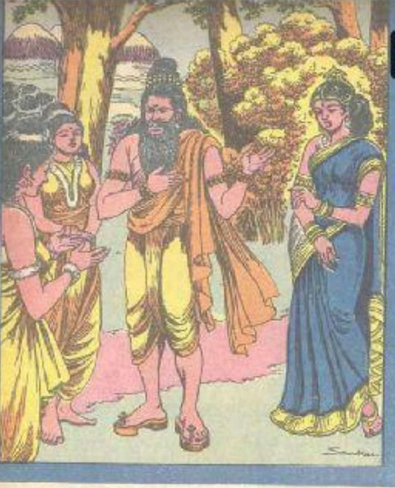
उत्तरकांड

लक्ष्मणाच्या तोंडांतून एक शब्ददेखील उमटला नाहीं. त्यानें रडतरडत सीतेला नमस्कार केला व लगेच तोंड फिरवून नावेंत जाऊन बसला.

त्यानें सीतेला पाहिलें. ती रडत होती. त्यानें मनाला आवरण्याचा किती यत्न केला. परंतु वारंवार त्याची दृष्टि तिकडेच वळे. सीतादेखील टक लावून त्याच्याकडे पहात होती. त्या निर्जन स्थानीं तिला आधार द्यायला कोण होतें?

सुदैवानें कांहीं मुनिकन्यांनीं तिला पाहिलें व त्या पळत वाल्मीकि मुनींकडे गेल्या आणि म्हणाल्या—"मुनिवर! गंगा किनाऱ्यावर एक स्त्री रडत आहे. कां कोणास ठाऊक? तिचा कोणी नातेवाईक जवळपास दिसत नाहीं. आपण येऊन एकदां त्या असहाय स्त्रीला पहावें."

वाल्मीकि ऋषि तें ऐकून आपल्या कांहीं शिष्यांसह सीता होती तेथें आले. त्यांनीं तिला ओळखून विचारलें—"दशरथाच्या सुनबाईचें मी स्वागत करतों. तूं येथें कां व कशी काय आलीस हें मला दिव्य ज्ञानानें कळलें. मी असेपर्यंत तुला कोणतेंहि भय नाहीं. माझा आश्रम जवळच आहे. तेथें तपस्विनी आहेत. त्या तुझी सर्व प्रकारें सेवा शुश्रूषा करतील. तूं काळजी करूं

नकोस. आश्रमांत तूं स्वतःच्या घरांत राहतेस तशी रहा."

सीतेनें त्यांना नमस्कार केला व त्यांच्या बरोबर आश्रमांत गेली. वाल्मीकि मुनींनीं तिला मुनिपत्नींच्या स्वाधीन करून सर्व प्रकारें तिची काळजी वाहण्यास सांगितलें.

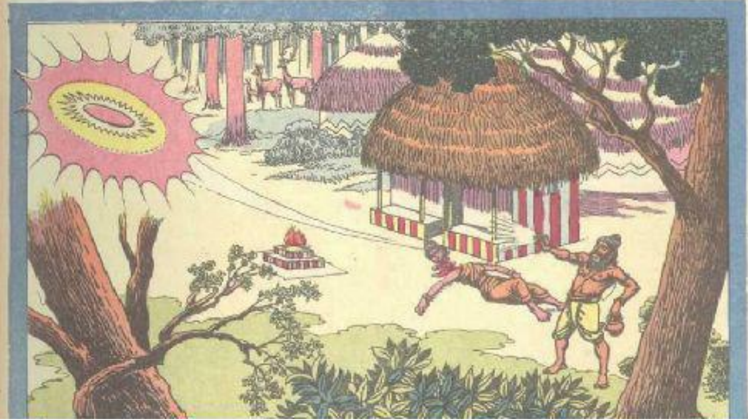
अयोध्येच्या वाटेवर सुमंत्राला लक्ष्मण म्हणाला-"सीतेचा परित्याग करीत असतांना दादाला किती वाईट वाटलें हें तुम्ही स्वतः पाहिलेंच आहे. आतां निरपराध सीतेला जे कष्ट सहन करावे लागतील तें देखील पाहणें नशिबीं आलें आहे."

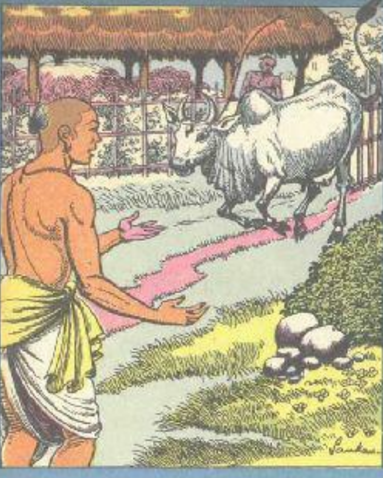
सुमंत्र म्हणाला-"लक्ष्मणा! रामाच्या नशिबीं सुखाचा वांटा फार कमी आहे. ऋषीमुनींनीं प्रथमच भविष्य वर्तविलें आहे कीं रामाला आपल्या आप्तेष्टांचा विरह सहन करावा लागेल. त्याच्या मुळाशीं एक रहस्य आहे. तें मी तुला सांगतों. पण तूं तें भरत किंवा शत्रुघ्न यांच्यापैकीं कोणाला सांगूं नकोस." असें सांगून त्यानें ती गोष्ट सांगितली. म्हणाला-"एकदां दशरथ राजा वशिष्ठ मुनींच्या आश्रमांत गेला होता. तेथें अत्रि मुनींचे चिरंजीव दुर्वासा ऋषि आले होते. मुनींचें स्वागत स्वीकारून दशरथ राजानें विचारलें-"मुनिवर्य! आपण माझ्या मुलांचें भविष्य सांगावें. रामाला व इतर मुलांना आयुष्य किती आहे? त्यांना अपत्य काय व त्यांना आयुष्य किती?"

त्याचें उत्तर म्हणून दुर्वासा मुनींनीं एक जुनी गोष्ट सांगितली. म्हणाले-"देवासुरांच्या युद्धांत राक्षसांचा पराभव झाला तेव्हां ते भृगु मुनींच्या आश्रमांत आले व भृगु मुनींच्या पत्नीजवळ त्यांनीं आश्रय द्यावा अशी विनंति केली. तिनें ती विनंति मान्य केली व त्यांना अभयदान दिलें. तें पाहून विष्णूला राग आला. त्यानें सुदर्शन चक्रानें भृगुपत्नीचें डोकें उडविलें. भृगु मुनींना त्याचा राग आला व त्यांनीं विष्णूला शाप दिला कीं पृथ्वीवर तुझा जन्म होईल व तुला पत्नी विरह सहन करावा लागेल. त्या शापाचें फळ म्हणून विष्णूला दशरथ पुत्र राम या रूपानें जन्म घेऊन पत्नीविरह सहन करावा लागत आहे. तो अकरा हजार वर्षे राज्य करून अनेक अश्वमेध यज्ञ करून ब्रह्मलोकीं जाईल. त्याला दोन मुलें होतील. पण त्यांचा जन्म अयोध्येला होणार नाहीं. राम त्यांचा राज्याभिषेक करील." दुर्वासा मुनींनीं अशी गोष्ट सांगितली.

संध्याकाळच्या सुमारास लक्ष्मण व सुमंत्र गोमती तीरावर येऊन पोंचले. ती रात्र त्यांना तेथेंच काढावी लागली. दुसऱ्या दिवशीं दोघे अयोध्येला निघाले तेव्हां रामाला जाऊन काय सांगावयाचें याच विचारांत लक्ष्मण गर्क होता.

रथ अयोध्येला पोंचला. रामाच्या महालासमोर लक्ष्मण उतरला. आंत जाऊन त्यानें रामाला नमस्कार केला व म्हणाला-"महाराज! आपल्या आज्ञेप्रमाणें सीतेला गंगाकाठीं वाल्मीकि मुनींच्या आश्रमाजवळ मी सोडून आलों. तशी काळजी करण्याचें

कारण नाहीं. जेथें वृद्धि तेथें क्षय, जेथें उन्नति तेथें पतन, जेथें संभोग, तेथें वियोग हा या जगाचा नियम आहे. जो निरर्थक कलंक आपल्यावर लागला आहे तो लवकरच आपोआप पुसून निघेल."

"लक्ष्मणा! तूं माझ्या आज्ञेचें पालन केलेंस याबद्दल माझ्या मनाचें समाधान झालें आहे. आतां दुःख करण्यासारखें काय उरलें आहे!" राम म्हणाला.

चार दिवस उलटून गेले होते. रामाचें लक्ष प्रजेचीं गाऱ्हाणीं ऐकण्याकडे नव्हतें. ती चूकच होती. ती गोष्ट सांगून रामानें लक्ष्मणाला नृग राजाची गोष्ट सांगितली. म्हणाला—

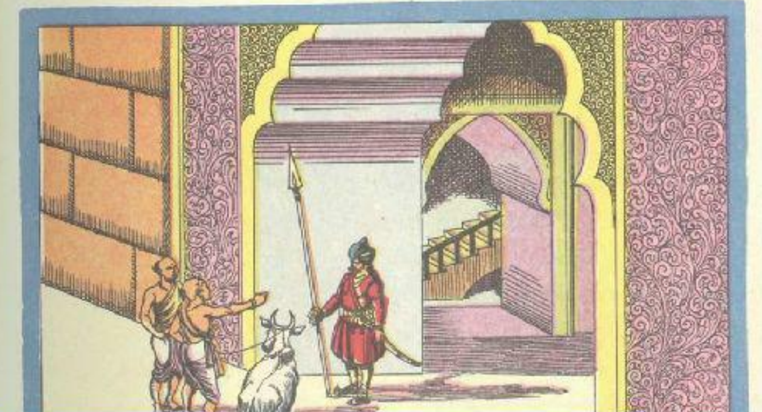
"पूर्वी नृग नांवाचा राजा राज्य करीत असे. त्यानें गोदान म्हणून कोट्यावधि गाई दान केल्या. दान केलेल्या गाईपैकीं एक गाय चुकून महाराजांच्या गाईंत मिसळली. राजाला ती गोष्ट कळली नाहीं. राजानें ती गाय आणखी एका ब्राह्मणाला दान केली. ती गाय कनखल येथें गेली. ज्या ब्राह्मणाला ती दान म्हणून प्रथम मिळाली होती त्यानें तिला एक नांव दिलें होतें. त्यानें आपल्या गाईला ओळखून तिला त्या नांवानेंच हाक मारली. गाईनें पण आपल्या जुन्या मालकाला ओळखलें. दावें तोडून ती त्याच्या पाठोपाठ निघाली. तें पाहून तिच्या दुसऱ्या मालकानें त्या ब्राह्मणाला अडवून विचारलें—"कोठें निघालास घेऊन माझ्या गाईला? मला ही नृग राजाकडून दान मिळालेली गाय आहे."

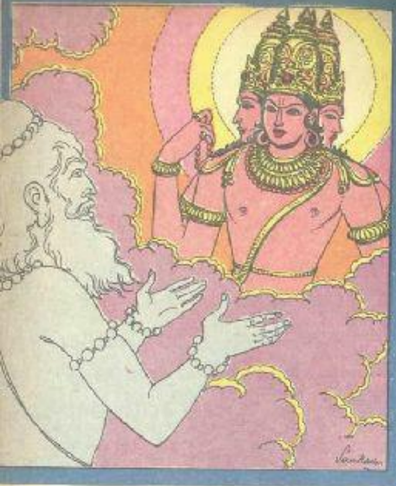
त्यावर तो म्हणाला—"नृग महाराजांनींच ही मला दान केलेली गाय आहे."

दोघे नृग महाराजांकडे गेले. पण भेट झाली नाहीं. बाहेर त्यांना बरेच दिवस वाट पहात उभे रहावें लागलें. शेवटीं त्यांनीं नृग राजाला 'सरडा होऊन जा!' असा शाप दिला. त्याला कोठें तरी झाडाच्या पोकळींत कोणाची नजर पडणार नाहीं अशा जागीं रहावें लागेल, असा देखील शाप होता. नृग राजानें त्यांना शाप मुक्ति द्यावी अशी विनंति केली. तेव्हां ते म्हणाले—"चक्र वंशांत वासुदेवाचा जन्म होईल व तो त्याला शाप मुक्त करील."

त्यानंतर नृग महाराजांनीं आपल्या वसु नांवाच्या मुलाचा राज्याभिषेक केला. सरड्याचें आयुष्य सुखानें जावें यासाठीं जागोंजागीं जमिनीला व झाडांना बिळें करून ठेवलीं. त्या जागीं झाडांची गार सावली पडेल व फुलांचा नेहमीं चांगला वास दरवळेल यासाठीं फुलझाडें लावलीं.

रामानें नृग महाराजांची गोष्ट सांगून निमि महाराजांची गोष्ट सांगितली. म्हणाला—"निमि ईक्ष्वाकु महाराजांचा बारावा मुलगा. त्यानें वैजयंत नांवाचें एक नगर वसवलें. त्यानें आपल्या वडिलांच्या मनाचें समाधान व्हावें म्हणून एक यज्ञ करण्याचें ठरवून वशिष्ठ मुनींजवळ पौरोहित्य करावें अशी विनंति केली. परंतु इंद्राला त्यापूर्वीच पौराहित्य करण्याचें वचन दिल्याचें सांगून ते निघून गेले. जातांना ते म्हणाले कीं

इंद्राचा यज्ञ पुरा झाल्यानंतर यज्ञ करण्यास मी येत आहे. निमीनें गौतम मुनींकडून यज्ञ पुरा करविला.

इंद्राचा यज्ञ पुरा झाल्यावर वशिष्ठ मुनि आले तेव्हां यज्ञ पुरा झाल्याचें ऐकून त्यांना राग आला. ते राजाच्या भेटीस गेले. त्या वेळीं राजा झोपलेला होता. बराच वेळ वाट पाहिली तरी राजा न आलेला पाहून राजा आपला अपमान करण्यासाठींच मुद्दाम येत नसावा असें वशिष्ठ मुनींना वाटलें व त्यांनीं त्याला शाप दिला–" राजा ! तूं मला बोलावून नंतर दुसऱ्या कडून यज्ञ पुरा करवून घेतला आहेस तेव्हां तुझें शरीर नष्ट होईल व तूं विदेह होशील."

नंतर राजाची झोंप मोडली. वशिष्ठ मुनींनीं शाप दिल्याची गोष्ट त्याला कळली. "मी झोंपलों होतों तेव्हां तुम्ही मला हा शाप दिला आहे. म्हणून तुमचें शरीर देखील नष्ट होईल व तुम्ही देखील विदेह व्हाल !" वशिष्ठ मुनींना असा त्यानें शाप दिला.

अशा तऱ्हेनें परस्परांना शाप देऊन वशिष्ठ व निमि राजा दोघे विदेह झाले. नंतर वशिष्ठ वायुरूपें आपले वडील ब्रह्मदेव यांच्याकडे गेले आणि म्हणाले–" बाबा ! निमीच्या शापामुळें मी विदेह झालों आहें. देह नसल्यामुळें मला फार कष्ट सहन करावा लागत आहे. म्हणून मला दुसरें शरीर देण्याची कृपा करावी !"

ब्रह्मदेवानें वशिष्ठ मुनींना, मित्र व वरुण यांच्या तेजानें नवीन शरीर धारण करण्यास सूचना केली. अशा तऱ्हेनें वशिष्ठ मुनि दुसरा देह धारण करून ईक्ष्वाकु वंशाचे पुरोहित म्हणून जन्मले.

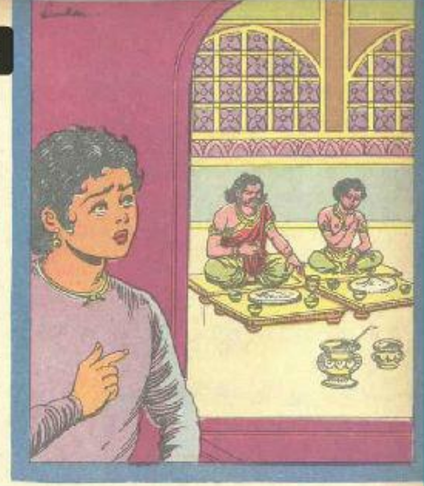
इकडे निमीच्या देहाचें रक्षण मुनींनीं केलें. तो विदेह झाला होता तरी त्याचा जीव त्याच्या डोळ्यांत उरला होता. त्यांनीं निमीचा देह छान रगडून घुसळून काढला तेव्हां त्यांतून एक मुलगा जन्मला. त्याला पुढें मिथि हें नांव पडलें. त्याच्या नांवावरूनच मिथिला नगर झालें. त्याचें नांव जनक असें पण झालें.

रामानें सांगितलेली ती कथा ऐकून लक्ष्मणानें विचारलें–" दादा ! क्षत्रिय-वंशांत निमीचा जन्म झाला होता तरी त्यानें वशिष्ठासारख्या थोर ऋषींचा आदर करून मन:शांति कां नाहीं राखली ?"

" राग आल्यावर मनुष्य मानसिक शांति घालवून बसतोच. अशा परिस्थितींत स्वत:ला सावरून धरणारा एकटा ययातीच झाला." असें सांगून रामानें ययातीची कथा लक्ष्मणाला सांगितली. म्हणाला–

" ययाति हा नहुष राजाचा मुलगा. त्याला दोन राण्या होत्या. त्यांपैकीं एक वृषपर्ण राजाची मुलगी शर्मिष्ठा होती व दुसरी शुक्राचार्य यांची मुलगी होती. ययातीचें प्रेम शर्मिष्ठेवर जास्त होतें. देवयानीचा मुलगा यदु याच्यापेक्षां शर्मिष्ठेचा मुलगा पुरु हा राजाचा जास्त लाडका होता.

खरें बोलावयाचें म्हणजे पुरु हा तसाच गुणी पण होता. पण राजाचें प्रेम पुरूवर

जास्त आहे ही गोष्ट यदूला पसंत नव्हती. त्यानें आपली आई देवयानी हिच्याकडे बापाविरुद्ध तक्रार केली. म्हणाला–" आई, तूं म्हणतेस कीं तूं गुरु शुक्राचार्यांची मुलगी ! पण पहा, तुझी व माझी मान पदोपदीं खालीं होत आहे. त्यापेक्षां अग्नि प्रवेश करून स्वत:चा अन्त करून घेणें जास्त श्रेयस्कर आहे. तुला हें सर्व सहन होत असेल तर माझी ना नाहीं. पण मला नाहीं हें सहन होत."

मुलाचें तें दु:ख देवयानीला असह्य झालें व तिनें शुक्राचार्यांकडे तक्रार केली. " असलें

जिणें जिण्यापेक्षां अग्नि प्रवेश करून घेणें मला जास्त आवडेल." मुलीची ती केविलवाणी स्थिति शुक्राचार्यांना पाहवली नाहीं व त्यांना राग आला. त्यांनीं ययातीला शाप दिला कीं त्याला तत्काळ वार्धक्य येईल. मुलीची समजूत घालून शुक्राचार्य आपल्या घरीं निघून गेले. शुक्राचार्यांचा शाप ययातीनें सहन केला.

यदूला बोलावून तो म्हणाला—"बाळ! अजून आयुष्याच्या उमेदी पुऱ्या झाल्या नाहींत. म्हणून तूं कांहीं काळ आपलें यौवन देऊन माझें वार्धक्य घेतलेंस तर मी तितका काळ सुखानें राहून आपलें वार्धक्य परत घेईन व तुझें यौवन तुला परत देईन."

"तुमच्या पंक्तीला तर पुरू जेवायला बसतो व आतां वार्धक्य मी कां घ्यावें. त्याला तें घ्यायला सांगावें." यदूनें उत्तर दिलें.

तेव्हां ययातीनें पुरूला बोलावून तेंच सांगितलें. पुरु आपल्या बापाचें वार्धक्य घेऊन त्याच्याबद्दल आपलें यौवन द्यायला तयार झाला. ययातीनें त्याप्रमाणें आपलें वार्धक्य त्याला दिलें व याचें यौवन घेऊन सहस्र वर्षं सुखानें आयुष्य घालविलें. त्यानें सहस्र यज्ञ केले आणि त्यानंतर त्यानें आपलें वार्धक्य पुरूकडून परत घेऊन त्याचें यौवन त्याला परत दिलें. त्यानें त्यालाच आपला युवराज म्हणून नेमून त्याचा राज्याभिषेक केला. देवयानीचा मुलगा त्याचा वारस होणास अयोग्य आहे असें देखील ययातीनें जाहीर केलें.

ययातीनें वानप्रस्थाश्रमांत प्रवेश केल्यावर पुरूनें प्रतिष्ठान येथें आपली राजधानी नेली.

ययातीची कथा संपली तेव्हां उजाडण्याची वेळ झाली होती. पूर्वेकडे अरुणोदय झाला होता.

विधिलिखित

सौवीर देशांत धात नांवाचा एक राजा राज्य करीत असे. त्याच्या बायकोचें नांव धात्री असें होतें. त्यांना एकुलती एक मुलगी होती. तिचें नांव सुशीला असें होतें. मुलगी मोठी झाल्यावर आईवडिलांना तिच्या लग्नाची काळजी वाटूं लागली. राजाला वाटे कीं आपल्या भाच्याशीं मुलीचें लग्न करून द्यावें व राणीला वाटे कीं तिच्या भावाच्या मुलाशीं करून द्यावें. परंतु त्या विषयावर दोघांचें परस्परांशीं बोलणें कधींच झालें नाहीं व प्रत्येकानें दुसऱ्याला कळूं न देतां आपल्या मताप्रमाणें जोरानें यत्न सुरू केला.

राजानें आपल्या भाच्याकडे निरोप पाठविला. एका जागीं सुमुहूर्तावर लग्न करण्याचें पण त्यानें ठरविलें. परंतु राणीला ती गोष्ट कळली. म्हणून तिनें देखील आपल्या भाच्याकडे निरोप पाठविला व त्याला राजाला न कळेल अशा तऱ्हेनें. तो आल्यावर तिनें त्याला अंतःपुरांत एका जागीं लपवून ठेवलें.

त्याच दिवशीं ब्रह्मा, विष्णु व महेश सौवीर राजधानीच्या वरून आकाश मार्गानें जात होते. तिघे अन्तर्यामी व सर्वज्ञ होते. सौवीरचा राजा व राणी दोघांचें तें नाटक पाहून त्यांना थोडें आश्चर्य वाटलें. विष्णु व शंकर दोघांनीं ब्रह्मदेवाला विचारलें "दोघांपैकीं कोणाशीं सुशीलेचें लग्न होणार?" ब्रह्मदेवच लग्नाची ब्रह्मगांठ बांधतो. म्हणून दोघांनीं त्यालाच तो प्रश्न विचारला होता.

ब्रह्मदेव म्हणाला "या दोघांपैकीं एकाशीं देखील सुशीलेचें लग्न होणार नाहीं. नंतर

स्मित करून बोटानें राजधानीच्या गल्लींत फिरणाऱ्या भिकाऱ्याकडे बोट दाखवून म्हणाला–" त्याच्याशीं लग्न होईल !"

शंकराला व विष्णूला तें उत्तर ऐकून अर्थातच आश्चर्य वाटलें. शंकरानें विष्णूला विचारलें–" हें बरोबर नाही बुवा ? यांत बदल होणें शक्य नाहीं का ?"

" कां शक्य नाहीं ? ब्रह्मदेवा तूंच अशक्य कामें शक्य करूं शकतोस." विष्णु म्हणाला.

" मी लिहून ठेवलें आहे तें बदलण्याची शक्ति कोणाच्या अंगांत नाहीं." ब्रह्मदेव म्हणाला.

शंकरानें विधि लिखित खोटें करून दाखविण्याचें ठरवून विष्णूच्या साह्यानें एक युक्ति योजली आणि विष्णूला म्हणाला–

" तूं गरुडाला सांगून त्या लंगड्या भिकाऱ्याला सात समुद्रापलीकडे पोंचता कर. पाहूंया त्या ब्रह्मदेवाचें म्हणणें कसें खरें होतें तें." शंकर म्हणाला. विष्णु त्या गोष्टीस कबूल झाला व त्यानें गरुडाला हाक मारून त्या लंगड्याला सात समुद्रापलीकडे पोंचवायला सांगितलें. गरुडानें धन्याच्या आज्ञेचें पालन केलें.

तिकडे सौवीर नगरीं सुशिलेच्या लग्नाचा मुहूर्तजवळ येत चालला होता. राणीनें आपल्या मुलीला लपवून ठेवायचें ठरविलें. सैंपाकघरांत पुष्कळशा मोठमोठ्या टोपलेवजा करंड्या होत्या. त्यांतल्या एका रिकाम्या करंडींत तिनें सुशिलेला बसविलें. तिच्या हातांत वरमाळा देऊन म्हणाली–" बाळ ! याचें झांकण जो कोणी उचलील त्यालां ही वरमाळा घाल."

सुशिलानें आईच्या इच्छेप्रमाणें आई सांगेल तसें करण्याचें ठरविलें. राणीनें ती करंडी ठीक मुहूर्तावर आपल्या भावाच्या घरीं पाठविण्याचें ठरविलें.

तिकडे बिचारा लंगडा भिकारी त्या निर्जन बेटांत भुकेनें कासावीस होऊन हिंडूं लागला. त्या बिचाऱ्याचा काय दोष ? पण त्याच्या नशिबीं कष्ट सहन करणें आलें होतें. तो देवाचा धांवा करूं लागला. त्यानें राम नामाचा जप सुरू केला आणि देवाजवळ गाऱ्हाणें करूं लागला कीं देवा ! मी काय पाप केलें ? मला असा उपाशीं कां मारीत आहेस ? त्याचा धांवा ऐकून विष्णूनें विचार केला कीं आपल्या आज्ञेनें गरुडानें त्या बिचाऱ्याला सात समुद्रापलीकडे पोंचतें केलें. तेव्हां त्याच्या उदर निर्वाहाची जबाबदारी पण आपल्यावरच आहे. म्हणून त्यानें गरुडाला आज्ञा केली–" सात समुद्रापलीकडे तूं ज्या भिकाऱ्याला पोंचतें केलें आहेस तो उपाशी आहे. त्याच्या पोटापाण्याची कांहीं तरी व्यवस्था कर."

गरुडाला आज्ञा होतांच गरुड आकाशांतून पृथ्वीवर खाण्याचा पदार्थ कांहीं आहे का पाहूं लागला. त्याला सौवीरच्या राजवाड्यांतल्या पाकशाळेंत मोठमोठ्या करंड्या दिसल्या. लगेच त्यानें झडप मारली एक करंडी उचलून उडाला. त्यानें ती करंडी भिकारी तळमळत पडला होता तेथें नेऊन ठेवली.

गरुड उडून निघून गेला. त्याच करंडींत सुशीला होती. विधि लिखित असतें तेंच घडतें.

भिकारी भुकेनें कासावीस होऊन तळमळत बसून होता कीं देव त्याच्या धांवा ऐकून खाद्य पदार्थ पाठवील. गरुडानें समोर आणून ठेवलेली करंडी पाहून त्यानें झांकण उघडलें. लगेच सुशीला उठून उभी राहाली व व आईच्या आज्ञेप्रमाणें तिनें वरमाळा त्या लंगड्या भिकाऱ्याच्या गळ्यांत घातली. दोघे परस्परांकडे चकित होऊन पाहूं लागले. एका राजकन्येनें आपल्याला वरमाळा घातलेली पाहून भिकाऱ्याला आनंद झाला. आपल्या भाग्यांत हाच पति लिहिला आहे असें समजून तिनें करंडींत बरोबर आणलेले खाद्य पदार्थ त्याला खायला दिले.

राणी ती करंडी ठीक मुहूर्तावर आपल्या भावाकडे पोंचती करण्यासाठी म्हणून आली. पण तेथें ती करंडी नव्हती. तिला वाटलें कीं राजाला तिची युक्ति कळली असावी. परंतु राजादेखील मुलीचा शोध काढीत असल्याचें पाहून तिला आश्चर्य वाटलें. हाहाकार उडून गेला.

ब्रह्मवाक्य खरें ठरलें. शंकराला आश्चर्य वाटलें—"मी तुला पहिल्यानेंच नव्हतें का सांगितलें !" विष्णूनें शंकराला असा प्रश्न करून जणुंकांहीं सर्व जबाबदारी शंकराचीच असें दाखविलें.

नंतर ब्रह्मा, विष्णु व महेश तिथे वरवधू होते तेथें गेले आणि त्यांना आशीर्वाद दिला. लंगड्याचा पाय त्यांनी ठीक करून दिला व दोघांना सौवीर देशात पोंचतें केलें. त्या त्रिमूर्तींनी तें लग्न लावून दिलेलें पाहून राजा व राणी खूप झाले. सुशिलेचा संसार सुखाचा झाला.

५३. कप्पडोसिया गोपुर

कप्पडोसिया देशांत (टर्की) लहान मोठीं प्राकृतिक गोपुरें आहेत. त्यांची संख्या सुमारें ५०,००० आहे. हें पांच मजली गोपुर आहे. १५०० वर्षांपूर्वी ख्रिस्त साधु मनुष्य वस्तीपासून दूर राहात. या गोपुरांचा गुहेसारखा उपयोग करून निर्विघ्नपणें आपली धर्म कार्यें करण्यास त्यांना हीं गोपुरें सोईचीं होत.

